

FAHRUDDİN er-RÂZÎ VE TEFSİRİ

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

İslâm âlimleri arasında geniş kültüre sâhip olan şahsiyetlerden biri de hiç şüphesiz Fahrüddîn er-Râzî'dir. Onun kültürünün temeli o kadar geniştir ki naklî, aklî ve tabiât ilimlerinden hangisini ele alırsak alalım, karşımızda onu bulmamak mümkün değildir. Çok yönlü olan bu insanın, her yönden ele alınarak incelenmesi mümkündür. Hatta, meşhur olan tefsirinde dahi pek çok yönleri ele alınabilir. Genellikle, felsefe ve çeşitli ilimlerle dolu olan tefsirinin anlaşılmasının zorluğundan dolayı, cemiyetimizde, kendisine ulaşılmayan bir tefsir niteliğini kazanmıştır. Biz, bu alanda çalışacaklara bir ışık tutmak maksadı ile onun hayatına temas edecek, genel hatları ile tefsirini tanıtmaya çalışacağız. Tefsirinde temas edeceğimiz noktaların her birinin mühim bir tez konusu olacak mahiyette olduğu göz önünden uzak tutulmamalıdır.

Hayatı, şahsiyeti, ilmî muhiti, kültürü :

Hicretin 543/1149 senesi Ramazan ayının 25 inde Rey şehrinde doğan müellifimizin adı Muhammed b. Omer b. el-Huseyn b. Ali el-Kureşî et-Teymî, el-Bekrî, et-Taberistânî'dir. Kazanmış olduğu ilim ve şöhret sebebi ile Fahrüddîn er-Râzî ve el-Fahr b. el-Hatîb gibi lakablarla meşhur olmuştur. Künyesi ise Ebû Abdillâh veya Ebu'l-Fadl'dır. Onun 544/1150 senesinde doğduğunu söyleyenler de vardır. İlminin ilk kaynağı babasıdır. Babası Rey hâtibi diye tanınan Ziyüddîn idi. Bu zât, meşhur el-Bağavînin sohbetinde bulunmuş, ilim ve edebiyata vâkıf, lisânı fasih bir kimse idi. Zamanında, Kelâm ilminde ileri gelen kimseler arasında sayılırdı. «Gayetü'l-Merâm» adlı iki cildlik eserini es-Subkî incelemiş, onu Ehli sün-

net Kelâm kitâbları arasında en nefis olanlarından bulmuştur. Böyle edip ve âlim bir babaya sahip olan Fahrüddîn, ilk bilgilerini ve bilhassa fesahatını babasından aldığı şüphe götürmez. Fikirler yönünden de çok kerre onun tesiri altında kaldığı görülür.

Genç Fahrüddîn, zamanının âdeti olduğu üzere, çeşitli islâm ilim merkezlerine ilim almak için seyahatlerde bulunmuştur. İlk seyahatı Hârezme olmuş, orada Mutezile akidesine sâhip kimselerle yaptığı mezhep ve itikâd münazaraları sebebi ile, o ülkeden çıkarılmış, 580/1184 senelerine doğru Buhâraya gitmeye niyet etmiş, yolu üzerinde tabib Abdurrahmân b. Abdilkerim es-Sarahsiye uğramıştı. Fahrüddîn'den çok hoşlanan bu zât ona izâz ve ikramda bulunmuş, bu sebepten dolayı bir müddet Serahs'da kalmıştı. Oradan Buhâraya gelmiş, orada Hanefî fakihî er-Radî en-Neysâburî ile arasında münazaralar devam etmiştir. Semerkant, Hocent, Benâkit (1), Gazne ve Hind beldelerini dolaştıktan sonra Buhâraya dönmüştür. Bütünü bu beldelerde hürmet gören müellifimiz, muhaliflerinin halkı kıskırtması sebebi ile Buhâra'yı terketmek mecburiyetinde kalmıştı. Doğduğu yer olan Rey'e dönmüştür. Bir müddet sonra Bâmiyân (2) emirî olan Bahâuddîne gitmiş, orada izaz ve ikram görmüş, Gazne Sultanı Gıyasuddin el-Gûrî'nin yanında bulunmuş, sultanın yanında mevkii yücelmişti. Hârezm devletinin büyük sultanı Alâuddin Muhammed b. Tökeş'e ulaşmış, Hârezmşâh'ın onu evinde ziyaret etmesiyle, o en yüksek mevkî ve ta'zime ulaşmıştı. Heratta kalmakta karar kılmış, orada evlâd ve mülk sahibi olmuştu.

İlim almak için yaptığı bu gezileriyle yazarımız, kendini geliştirmiş, zekâ ve akıl dolu bir kafaya sâhip olduğundan, ilmin çeşitli kollarında pek çok eserler meydana getirmiştir.

Dünyanın izzeti ve âhîret âleminin saâdeti olması bakımından birinci derecede İlmi Kelâm'a ihtimam göstermiştir. Allahın zâtı, sıfatları, ef'âli, isimlerini ortaya koyması bakımından Kelâm ilmini, ilimlerin en şerefli ve en mükemmeli olarak görür.

Fahrüddîn'in, kelâm ilmine karşı sevgisi babası Ziyaüddîn'den gelir. Ailesindeki kelâm ilmine karşı olan sevgi, İmâmu'l-Haremeyn

(1) Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1374/1955, I. 496 (dördüncü iklimde Maverâünnehr'de büyük bir şehirdir).

(2) Aynı eser, I. 330 (Belh, Herat ve Gazne arasında küçük bir kasabadır. Geniş bir araziye sahip olup sağlam bir kalesi vardır).

Ebu'l-Meâlî el-Cuveynî (Ö. 478/1085) - Ebû İshâk el-İsferâ'îni (Ö. 418/1027) - Ebû'l-Hasen el-Bâhilî (Ö. 370/980) - Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (Ö. 324/936) - Ebû Ali el-Cübbâî (Ö. 303/915) ye kadar ulaşır. es-Subkinin ifadesine göre, Fahrüddîn, İmâmu'l-Haremeyn'nin kelâm ilmine âit olan «eş-Şâmil» adlı eserini ezberlemiştir. Bizzat kendi ifadesinden anlaşılıyor ki, kelâm ilmine dâir 12.000 varak ezberlemiştir.

Fırka kitaplarının asıllarına ve usullerine vâkıf bir kimse idi. Bu sebepten onlardaki doğru ve hataları iyi bir şekilde ayırt edebilmekte idi. eş-Şehristâninin, *el-Milel ve'n-Nihal* adlı kitabının, mehzalarının çok mütaassıb kimselere dayandığını ileri sürerek, bu eserin itimada lâıyk olmadığını söyleyecek kadar ileri gidebilmiştir. O, Gazâliyi sevmesine ve onun kültürüne iyi bir şekilde vâkıf olmasına rağmen, onun fikirlerini ve metodunun bazı noktalarını tenkid etmiştir. Fahrüddîn, müslümanların felsefe kültürünü en geniş şekilde öğrenmişti. Meraga'da zamanının en faziletli âlimi Mecdüddîn el-Cilî den Kelâm ilmini ve hikmeti okumuştur. Hicri 582/1186 yılında Buhârada iken müneccimler tufan olacağına hükmetmişler, âlimlerden pek çokları bu sözlere inanmıştı. Fahrüddîn ise, İbn Sina, Farabî ve Ebû Sehl el-Mesihî'nin eserlerine dayanarak, müneccimlerin ileri sürdükleri fikirlerin zayıflığını göstermişti.

er-Râzî Şerîât ilimlerinde de âlim bir usûlcü idi. «*el-Mahsûl fi Usûli'l-Fıkıh*» adlı eseri bu hususu teyid eder. Hele tefsirinde şer'i meseleler üzerinde durması, onun bu alandaki yerini göstermeye yeterlidir. Çok çeşitli alanlarda yazdığı eserlerinin bir kısmının basılmış olması, diğer bir kısmının ise yazma halinde kütüphanelerde bulunması, onun üzerinde geniş bir çalışmanın yapılması lâzım geldiğine bir işarettir. Onun fikirleri ve eserleri zamanından itibaren her tarafta yayılmaya başlamış, öyle bir şöhrete ulaşmıştır ki, zamanının imâmı olmuştur. el-Kiftî, onun için, «zamanının en faziletli kişilerindendi, fıkıhda, usûlde, kelâmda, hikmette eskileri geçti» demektedir. İbn Haldûn ise, «mantık ve münazara ilmini en iyi işleyen kişinin er-Râzî olduğunu» söylemektedir. İbn Hallikân'da, «O asrının yeganesi idi. O, ilmi kelâm ve ma'kulât ilimlerinde zamanındakilere üstün geldiğini» ifade eder. Bazı âlimler de, er-Râzî'yi Hicri VI. asrın müceddidi olarak görmüşlerdir. Bir yere giderken, kendisine sualler soran kalabalık bir cemaat etrafını sarardı. Zeynuddin el-Kîşî, Kutbu'l-Mısırî, Şihabuddin Neysâburî, Mufaddal b. Omer, Tâcuddin el-Ermevi, Şemsuddin Hüsrevşâhi, onun

kıymetli talebelerindendir. Fahrüddîn'in va'z meclislerinde, melikler, vezirler, âlimler, emirler ve halk hazır bulunurdu. Dinleyiciler arasında bulunan çeşitli mezhep sâlikleri ona çeşitli sualler sorarlar, o da suallere gereken en güzel cevabı verirdi. Pek çok Kerrâmî ve diğer mezhep sâliki, onun sayesinde, Ehli sünnet akidesine dönmüşlerdi. Herat'ta Şeyhu'l-İslâm lakabını almıştır. Onun kıymetini takdir eden hükümdarlar, çeşitli beldelerde onun namına medreseler tesis etmişlerdi. Eserleri bu medreselerle diğer İslâm ülkelerinde okunurdu.

Gerek ilminin zenginliği ve gerekse izzeti nefis sahibi oluşu sebebi ile Fahrüddîn, sultanlar, melikler ve emirler yanında yüksek mevkilere sâhib olmuştu. Kendisi orta boylu, şişmanca, uzun sakallı, sesi gür, vakâr ve haşmet sahibi bir kimse idi. Doğru bir imana ve rûhî riyazete sahip, zâhid bir yönü de vardı. İnsanlara Allahın emirlerine tâbi olmayı emrederdi. Bazı hutbelerinde ağlar ve dinleyicilerini de ağlatırdı. Tefsirinde bir çok duâ ve istiğfarlar vardır. Allaha tevekkül eden bir kimse olduğundan ve ilmine de güvendiğinden, fikirlerini adeta meydan okurcasına ortaya koymaktan çekinmemiştir. Kerrâmilerle çok uğraşmış, birbirlerini küfürle itham etmişlerdi. Kerrâmiler, ona hücumda okadar ileri gitmişlerdi ki, oğluna ve karısına fısık ve zina ile iftirada bulunmuşlardı. Fahrüddîn bu haberi duyduğu zaman «bunların vukuu mümkündür. Ama Allaha yemin ederim ki, Allah cisimdir, diyemem» demiştir. Kerrâmilerle olan bu mücadelesi gerek tefsirinde ve gerekse diğer eserlerinde görülebilir.

Fahrüddîn er-Râzî'nin hususiyetlerinden biri de delici bir zekâyâ sâhib olması idi. O hiç bir zaman mütaassıb bir kimse olmamış, mütekellimden ve felsefeden olan muhaliflerinden hiç kimseyi tekfir etmemiştir. Ona göre mütekellimler ve filozoflar Allahı, takdis, tenzih ve ta'zim etmeye çalışmışlar, fakat bazıları hatada, bazıları doğru yolda olmuşlardı. Zira hepsinin gayesi Allahı yüceltmektir. Yalnız Kerrâmiler, onun bu geniş toleransının dışında kalmışlardı. Kendisine ve ailesine karşı gösterdikleri lâıyk olmayan şiddete karşı, onları tekfir ederek adeta onlarla muharebeye girişmişti. Hasımlarından olan İbnu't-Tabbâh, Fahrüddîni, eserlerinde ehli beyte muhabbetinden dolayı Şi'î idi demektedir. Bazı mütaassıb İsmâilî dâiler de onu İsmâilî addetmişlerdir. Halbuki Fahrüddîn tefsirini Bâtınilerin tevilatlarını tenkid etmek ve onlarla mücadele etmek için yazmıştır. O, Tefsirinde bazı ibarelerin-

de Ebû Bekri, Ali'ye tafdil eder. Buna rağmen bazı Râfiziler, onun bu sözlerini gizleyerek veya görmemezlikten gelerek, onu Şiâ içrisine sokmaya çalışırlar. Fahrüddîn bu şekilde hareket edenlere de lanet eder.

er-Râzî, bidayette fakir olmasına rağmen, hayatının sonlarına doğru, hükümdarların verdiği hediyelerle zengin olmuştu. Kendisinin Ziyauddîn ve Şemsüddîn diye bilinen iki oğlu olmuş, bunlar da ilimle meşgûl olmuşlardır. Bir de Harezşâh Sultanının veziri Alâu'l-Melik el-Alevî ile evlenen bir kızı olduğu söylenir.

Devrinde çok yüce bir ilim mevkiine erişen bu âlim zât 606/1210 senesi Ramazan bayramının birinci günü vefat etmiştir. Kerrâmilerin onu zehirlediği ve ölümü üzerine sevinç gösterileri yaptıkları söylenir. Fahrüddîn, kabrinin Kerrâmilerden gizlenmesini ve şeriât esasları üzere gömülmesini istemiş, evladlarına her müslüman için örnek olacak bir vasiyetname bırakmıştır (3).

- (3) Fahrüddîn er-Râzî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi verilmiş, tafsilât tefsiri hakkında verilmeye çalışılmıştır. Hayatı ve eserleri hakkında geniş ve toplu bilgi elde edebilmek için aşağıdaki eserlere bkz : Tâcuddîn es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yye*, Mısır 1383/1964, VIII 81-96; İbn Hallikân, *Vefeyâtur'l A'yân*, el-Kâhire 1367/1948-1949, III, 381-385; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, Wiesbaden 1959, IV. 248-259; İbnu'l-İbrî, *Târihu muhtasari'd-Duvel*, Beyrut. 1890, s. 418-420; el-Kıftî, *Târihu Ahbari'l-Hukema*, Mısır 1326, s. 190-192; es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Leiden 1839, s. 39; ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, Kahire 1392/1972, II. 213-217, İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Beyrut, Mektebetu't-Ticârî, V. 21-22; İbn Ebî Useybia, 'Uyûnu'l Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ, Beyrut 1377/1957, III. 34-45; ez-Zehabi, *Mizânu'l-İ'tidâ*, Mısır 1382/1963, II. 324; İbn Hacer *Lisânu'l-Mizân*, Haydarâbât, 1330, IV. 426-429, İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, et-Tabatu'l-Ulâ 1966, XIII. 55, el-Yâfî', *Mir'âtu'l-Cinân*, Haydarabat 1339, IV. 7-11; İbn Tangrı Berdî, *en-Nüccâmu'z-Zâhire*, Mısır 1936, VI. 197-198; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1360-1361/1941-1943. II. 1756; İsmâil Pâşa el-Bağdâdî, *Esmâu'l-Müellifin*, İstanbul 1951-1955, II. 107-108; C. Brockelmaân, *Geschichte der Arabischen Litteratur*. G. I. 506-508, S. I. 920-924; Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Dımaşk 1380/1960, XI. 79; ez-Zrikî, *el-A'lâm*, ikinci tabı, VII. 203, Muhammed Fâdil b. Âşûr, et-Tefsîr ve Ricâluhu, Tunis 1966, s. 69-91; Muhsîn Abdulhamîd, *er-Râzî Müfessiren*, Bağdât 1394/1974, Mukaddime; Dr. el Huseynî Abdü'l-Mecîd Hâşim, *et-Tefsîru'l-Kebîr li'l-Fahri'r-Râzî*, Mecelletu Türâsi'l-İnsaniyye 1968, s. 362-375; Taşköprüzâde, *Miftahu's-Saâde*, el-Kâhire 1968, II. 86, 116-123, R. Arnaldez, *le Moi divin et le Moi humain d'après le commentaire coranique de Fahr al-Dîn al-Râzî* (Studia

Tefsiri :

IV. cü hicri asırdan itibaren, Mutezile mezhebinin tefsir üzerindeki hızı kesilmiş, Ebu'l Hasen el-Eş'arî (Ö. 324/936) tefsiri sünnî bir metotla ele almıştı. Daha sonra gelen Ebû Bekr el-Bâkîllânî (Ö. 403/1012), İmâmu'l-Haremeyn (Ö. 478/1085) ve İmâm el-Gazâlî (Ö. 505/1111) gibi şahsiyetler fikirlerini fıkıh ve kelâm etrafında toplamaya çalışıyorlardı. Bu zatların eserlerinde seriâtle hikmetin birleştiği görülür. Yine bu asırlarda mütekellimlerden olan hadisciler ortaya çıkar. Ebû Bekr ibnu'l-Arabî (Ö. 543/1148), el-Kâdî İyâd (Ö. 544/1149) gibi şahıslar dini maârifle, felsefi maârifî birleştirmişler ve felsefeyi dine hizmet edecek şekilde geliştirmişlerdir. VI. cı asrın ortalarında parlayan bir yıldız, Yunan felsefesini, kelâmı ve Şâfii mezhebi üzerine fıkıh usûlünü okumuş, daha sonra tefsir, kelâm, usûl, fıkıh, nahiv, edeb, felsefe, tıb, hendese ve astronomi ilimleri alanında eserler vermiştir. Bu zât, müellifimiz Fahrüddîn er-Râzî'dir. O, aklî ve naklî ilimler sahasında çeşitli eserler vermekle beraber «*Mefâtihu'l-Gayb*» isimli muazzam tefsirinde, ilmin çeşitli alanlarına bol bol temas etmiştir (4).

İslamica XXXVI) p. 71-97; *Tarihu İbn'l-verdi*, Nefes 1389/1969. II. 182; Kelâmî ve Felsefî görüşleri için Bkz. Muhammed Sâlih ez-Zerkân, *Fahrüddîn er-râzî ve Arâûhu'l-kelâmîyye ve felsefiyye*, el-Kâhire 1383/1963; *Shorter Encyclopaedia of Islam*, p. 470; Ömer Nasuhî Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirin* Ankara, 1960, s. 310-318; Ferid Vecdî, *Dâiretu'l-Maârif*, IV. 142-151; *Encyclopaedia Britannica*, IX. 42; *The Encyclopaedia Americana*, X. 725a; *Encyclopédia de l'İslam* (nouvelle édition), II. 770-773.

- (4) er-Râzî'nin bu tefsiri birçok defa İstanbul ve Mısırdaki basılmıştır. En son olarak Mısırdaki 1938 de Abdurrahman Muhammed tarafından XXXII cilt halinde tabedilmiştir.

Bu tefsirin Muhtasarlari da vardır :

- Burhanuddin en-Nesefî (Ö. 686/1287) nin «*el-Muhtasâr bi'l-wadîh*»'ı.
- Nizamuddin el-kummf en-Neysâbüri (Ö. 728/1328) nin «*Garâibu'l-kur'an ve Regâibu'l-Furkân*»ı. Bu eser 1280 senesinde 3 cilt olarak Delhîde basılmıştır.
- el-kâdî Muhammed b. Ebi'l Kâsım er-Rîgî (Ö. 1308/1890) Muhtasarına «*Tenvîru't-Tefsîr Muhtasaru't-Tefsîri'l-kebir*» adını vermiştir. Bu eserin yazması Pariste Millî Kütüphanede 619 No. dadır.
- Şemsuddin el-İsfahânî'de er-Râzî'nin tefsiri ile, ez-Zamahşeri'nin tefsirini Ziyade ve itirazlarla birlikte cem etmiştir.
- Keza Muhammed el-Kâdî bi Ayaslug'un da tasarrufât ve ziyadele-

Fahrüddin er-Râzî, kelâm ve felsefe yolunu tâkib etmiş, fakat bu yolda fazla bir fayda temin edemediğini de itiraf ederek, Kur'ânî hikmetin, kelâmî yolların hepsinden daha sağlam olduğunu söylemiştir (5). Bu bakımdan o, tefsirinde tabiatçılar ve felsefecilerle dâima münâzara etmiş ve onlara meydan okumuştur. O, Kur'ânın hikmetlerini ortaya çıkarmaya çalışmış veya insanları Kur'ânın kaynağına doğru sevk etmiştir. Kur'ânın ilk sûresi olan el-Fâtiha'yı tefsir ederken, tefsirdeki metodunu ortaya koymağa çalışmış, diğer sûreleri de, orada koyduğu esaslara göre incelemiştir. Sûrelerin başlangıçlarında, o sûreden elde edilen faydaları kaydeder. Tefsirinde ilmi meseleler, hikmetler, terbiye, belâgat nükteleri, arapça dilbilgisi kâidelerinden istifade edilerek terkiplerden elde edilen neticeler, manaların teselsülü ve kelâmî meseleler yer alır. Çok çeşitli meseleleri ihtiva etmesi bakımından bazı ilim adamları «er-Râzî'nin tefsiri, tefsirden başka her şeyi ihtiva eder» demişlerdir. İbn Teymiye ve Ebu Hayyân el-Endelûsi'ye karşı, er-Râzî'yi savunan es-Sübki «Onun tefsiri, tefsirle birlikte her şeyi ihtiva eder» şeklinde bir ifade kullanmıştır (6). Tefsirindeki her sûre başına bir kitab sayılabilir. Bu tefsirin diğer bir hususiyeti, müellif münazaralarından, seyahatlerinden ve kendi hususiyetlerinden bahsetmesidir.

Buraya kadar, tefsirinin genel görünüşünden bir nebze bahsettik. Daha sağlam neticelere ulaşabilmek için bizzat tefsirini tahlile tâbi tutmamız en doğru hareket olacaktır. Başkalarının dediklerinden ziyade, eserin kendisini objektif olarak ele almak en sağlam neticeye ulaşmak için bir yoldur.

er-Râzî, çeşitli konulardaki eserlerini telif ettikten sonra tefsirini yazmağa başlamıştır. Tefsirini yazmağa başladığı tarihi kat'i olarak belirliyoruz. Bildiğimiz kadarı ile muazzam bir şekilde müstakil olarak el-Fâtiha tefsirini yazmış, sonra diğer sûreleri ona ilave etmiştir. Bazı sûrelerin sonunda telif edildikleri

leriyle bir muhtasarı vardır.

e) er-Râzî'nin bu büyük tefsiri, Mevlay Halil Ahmet İsrâfilî tarafından «*Sirâcu'l-Munîr*» adıyla Orducuya terceme edilmiştir. (British Museum No. 685, mulhakta).

f) Mc. Neile, er-Râzî'nin tefsiri için bir fihrist hazırlamıştır. London 1932.

(5) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* XIII. 55.

(6) *el-Vâfi bi'l Vefiyât*, IV. 254.

tarihlere rastlamaktayız. Bu tarihler sayesinde eserin, ömrünün sonlarına doğru yazıldığını anlıyoruz. Yine bu tarihlerden anlaşıldığına göre, müellif tefsirinin bazı sûrelerine telif tarihlerini koymuş bazılarına koymamıştır. Öyle zannediyorum ki, bazı eserlerde mevcûd olan, er-Râzî bu büyük eserini tamamlamamıştır. Sonradan gelenler onu tamamlamışlardır, gibi sözler (7) buradan ileri gelmektedir. Fakat er-Râzî üzerinde yapılan ciddi tetkikler, onun eserini tamamladığını kaydeder (8). Böyle bir ihtilafın ortaya çıkışının asıl sebebi, hacimli olan eserin tamamının okunmamasından ileri geldiği söylenebilir. Üslûb hususiyetleri açık bir şekilde gösteriyor ki, el-Fâtiha sûresinden en-Nâs sûresinin sonuna kadar hepsi er-Râzî'ye aittir. Diğer şahıslara âit olduğu söylenen ibareler, bazı talebesinin tâlikatları, hâşiye kabilinden olan şeyler istinsah esnasında, metne girmiş olabilir. Fakat bunlar asla aslı bozacak kadar çok değildir.

Bazı sûrelerin sonunda telif tarihlerinin bulunduğunu söylemiştik. Bunların ilki Âli 'Imrân sûresi sonundadır. 595 senesi Rebiu'l-Âhir'inin ilk günü olan Perşembeye işaret edilmektedir. Nisâ sûresi yine 595 senesinde, Enfâl, Tevbe, Yunus, Hûd, Yusuf, Râ'd, İbrahim ve Isrâ sûreleri 601 senesinde, Kehf sûresi 602 de, Saffât, Sa'd, Zümer, Mü'min, Fussilet, Şurâ, Zuhruf, Duhân, Câsiye, Ahkâf ve Feth sûreleri de 603 senesinde telif edilmiştir. Hatta bazı sûrelerin sonunda telif edildiği yer dahi zikredilmektedir. Fâtiha ve Bakara sûrelerinde tarih olmadığına göre, müellifimiz tefsirini telifine ya 595 senesinde veya bu seneden bir veya iki sene evvel başlaması mümkündür. Tefsirinden elde ettiğimiz en son tarih ise 603 senesidir. Bu son tarih Feth sûresinde olduğuna göre, tefsirinin tümünü 604 veya ömrünün geri kalan yıllarında, yani 606 senesine kadar olan müddet içerisinde bitirmiş olabilir.

Her müfessirin tefsirde bir gayesi vardır. Fahrüddin er-Râzî'ninde böyle bir tefsir yazmaktaki gayesi, akli kanunlar ışığında

(7) er-Râzinin bu tefsirini tamamlamadığını kaydedenler : *Uyunu'l-Enbâ*, III. 44; *Vefeyâtu'l-A'yân*, III. 381, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V. 21, *Keşfuzzunûn*, II. 1756, Muhammed Huseyn ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Mısır 1381/1961, I. 292-296.

(8) Bkz. *Târihu'l-Hukemâ*, III. 293, *et-Tefsir ve Ricâluhu*, s. 90, Dr. Ali Muhammed Hasan el-Ammârî, *el-İmâm Fahrüddin er-Râzî*, ilk tabı, Kahire, s. 161-187.

Kur'âna gelecek olan saldırıları durdurmaktadır (9). VI. cı asırda İslâm âlemindeki siyasi ve sosyal hayattaki karışıklık, onu böyle bir eser yazmağa sevketmiştir. İslâm âlemi, bir taraftan Haçlı bir taraftan da Tatarlar önünde yenilgiye uğramakta idi. Eserini kelâmî sözlerle takviye ederek, mutezile istidlallerinin zayıflığını göstermiş, itikâdî mezheb görüşü olarak Eş'ariliği benimsemişti. Tefsiri genellikle bu hava içerisinde. Bu bakımdan asrının ihtiyacına cevap verecek bir mahiyettedir. Tefsirler genellikle zamanlarının bir aynası mesabesinde oldukları unutulmamalıdır.

er-Râzî'nin tefsirdeki metodunun genel vasfını şöyle özetleyebiliriz. Fâtihadâ tembih mahiyetinde geniş bir mukaddime yaptığını söylemiştik. Her sûrenin müstakil bir kitâb halinde olduğunu da söyleyebiliriz. Kitaplar bablara, her babda meselelere tahsis edilmektedir. Her meselede mukaddimeler, hüccetler, latifeler, hükümler, vecihler yer almaktadır. Bablar, kısımlara, kısımlar fâidelere, nüktelere ayrılır. Bir çok fikhî meseleler sıralanır. Akfî sınırlar, lügatler, kelâmî mevzular anlatılarak, okuyucu fenden fene geçer. Hayatın derin meselelerinden bahsederken adeta tefsirden uzaklaşmış gibi olursak ta, aslında yine onun içerisinde olduğumuzu hissederiz. Bu sebepten bir çok kimseler «onda tefsirden başka her şey vardır» demekle, onun bu eserini tefsir sınıfından dışarı çıkarmak isterler. Hakikatte bu büyük bir hatadır. Zira er-Râzî kelâmî yönlerin istinbatını Kur'âna dayanarak yapmaktadır. Tefsirinin mevzularına girerken ilmî akli metodu kullanır. Bu arada müslümanların ahlâkî yönlerde meleke sâhibi olmaları için, sâlih kimselerin hikâyelerini, sofilerin kıssalarını, hakîmlerin mevzelerini, âdil hükümdarların davranışlarını anlatmayı da ihmal etmez. er-Râzî tefsire başlarken, o mevzuda vârid olan bütün fikirleri ortaya koyar, sonra onların delillerini arzederek münakaşalara girişir. Bunlar arasında seçmeler ve tercihler yapar ve delillerini ortaya koyar. Mühim bir fikir bulduğunda, eğer o fikir okuyucu tarafından tatbik edilebilecekse, onu muhtelif şekillerde takdim eder. Âyetteki kültür yönlerini açıklar. Okuyucuyu geçmiş tefsirlere sevketmeye çalışarak, eski tefsirlerdeki hulasalar olarak vermeye çalışır (10).

(9) Bkz. *et-Tefsîru'l-Kebîr*, li'l, İmâm el-Fahr er-Râzî, Mısır 1357/1938, XIII. 46-56, XVI. 32.

(10) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 68.

er-Râzî, bir âyeti tefsir ederken, o ayeti tefsire yardım eden diğer bir çok âyetleri zikreder ve orada pek çok faydaları da kaydetmeyi ihmal etmez (11). Aklî mahreçli âyetler için dâima aklını kullanır (12). Zaten o, dini kâideler için açık olan aklî vecihlere tâbi olurdu. Aklî delillerle, nakli teyid etmeye çalışırdı. Bütün meseleleri ikna edici bir üslûbla ve sağlam felsefi münakaşalara dayandırarak incelerdi. Nübüvvet ve mucizeler hakkında kuvvetli aklî deliller ortaya koyardı. Hazreti Musânın asâsının yılana tahavvül etmesi, Hazreti Muhammedin Mescid-i Haram'dan Mescidi Aksaya cesedi ile gidişi (Isra) nâdirattandır, fakat aklî yönden onları inkâra da imkân yoktur. Her mümkünün olması düşünülebilir (13). Müfessirimiz bir taraftan hayat, güneş, yıldızlar gibi âlemlerin durumunu incelerken, bir taraftan da ruh hallerini araştırır ve ifadelerinde sofi görüşlere bağlı olduğu görülür. Nakl, sahih ve sâbit olduğu zaman onu esas olarak alır. Şayet bir hususta nakilde birşey bulamazsa akla müracaât eder.

er-Râzî, usûl ve furu'daki aklî kâidelere dayanarak, tefsir ilmine de aklî unsuru bol miktarda sokmuştur. Ona göre sahih olan nakil, sahih olan akla muhalif olmaz. Zira her ikisi de aynı kaynaktan çıkmaktadır. Aralarında hakiki bir zıtlığın varlığı mümkün değildir. İşte bu hususu er-Râzî tefsirinde tatbiki olarak isbât etmiştir.

Müfessirimizin hayatından bahsederken, onun çok geniş bir kültüre sahip olduğunu söylemiştik. Üzerinde durduğumuz tefsirinin kaynaklarının neler olduğu ilk akla gelen hususlardandır. Gerek kaynakları ve gerekse tefsirindeki metodu hakkında örnekler verirken, okuyucuyu bıktırmamak için fazla misaller vermeye çalışacağız. Mümkün merteye bir veya iki misalle iktifa edeceğiz. Şimdi tefsirinin kaynakları üzerinde duralım.

Fahrüddîn el-Râzînin tefsiri okunduğunda genellikle aklî kaynaklara dayandığı görülerek, okuyucuda sanki onun aklî kaynaklardan başka bir şeye dayanmadığı intibai uyanabilir. Halbuki eser dikkatle tetkik edilecek olursa, onun bütün tefsir mezheplerinden istifade ettiği görülür. Ayetlerin lügat yönlerini izah ederken lügatçıların tefsirlerinden istifade eder. Hadisleri nakleder-

(11) *Tefsiru'r-Râzî*, XIV. 117.

(12) Aynı eser, XIII. 10.

(13) Aynı eser, XIV. 195, XX. 147-150.

ken veya sahabe ve tâbiilerin sözlerini zikrederken, me'sur tefsirlere müracaat eder. Aklî mevzularda aklî mezhep tefsirlerine, fıkhi mevzularda da fıkhi tefsirlere dayanmayı ihmal etmez. Tefsirinde sık sık rastladığımız, çeşitli tefsir mezheplerine sâlik kimseleri şöylece sıralayabiliriz. Aynı zamanda bunlar, müfessirimizin kaynakları olmaktadır.

Tefsir ilminde uygulanan en mühim hususlardan biri, sahabe ve tâbiilerin tefsirlerine muttâlî olmaktır. er-Râzî de bu usûlü esas kabul etmiş, sahabe ve tâbiilerin rivayet ettikleri tefsire, bilhassa lugavî manalar, nüzûl sebebi, kıraât ve çeşitli hüküm verişleri yönünden onlara ehemmiyet vermiştir. Bunların başında da İbn Abbas gelir. İbn Abbasın tefsire âit haberleri, er-Râzînin tefsiri için ilk muteber kaynaktır. Müfessirimiz, tefsirin en mühim aslı olan İbn Abbas'dan, kelimelerin umûmi manalarını nakletmektedir. Ondak naklettiğine göre, Kur'ân ve kıraât kelimeleri, husrân ve hasâre kelimelerinin bir olması gibi aynı manadadır (14). İbn Abbasdan, kıssalar, ahbâr, nüzûl sebebi ve kıraât hususlarını da nakleder (15). Bazen de İbn Abbasdan birbirine zıt iki haberi zikrederek birini diğerine tercih eder, veya onları telif eder. Meselâ (16)

(سيقول السفهاء من الناس) âyetinde İbn Abbas'dan gelen

haberlerden birinde sefihler yahudilerdir. Diğer rivayette ise onlar arap müşrikleri olarak gösterilmektedir. Diğer bir rivayette ise onlar münafıklar olarak belirlenmektedir. er-Râzî bütün bu rivayetleri telif ederek, hepsinin birden kastedilmiş olabileceğini söyler (17). Bazen de onu tenkid ettiğini görürüz. Meselâ, mutezile imamlarından el-Kâdi Abdu'l-Cebbâr'ın, İbn Abbasdan rivayet ettiği, Firavnın topladığı sihirbazlardan bahsederken aralarında Ninovalı bir mecûsinin varlığından da bahsedilir. er-Râzî bu haberin naklinin müşkül olacağını söyler ve sebebini de şöyle izah eder. Mecûs Zerdüşte tâbi olandır. Halbuki Zerdüş, Musadan çok sonra gelmiştir, demek suretiyle, haberde tarihi bir hatanın bulunduğuna işaret etmek ister (18). er-Râzî, İbn Abbas'dan gelen Kur'ânın zâhirine muhalif olan rivayetleri de redde-

(14) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, II. 14.

(15) Aynı eser, XX. 34, XXIV. 227-228.

(16) el-Bakara 142.

(17) *Tefsîru'r-Râzî*, III. 91-92.

(18) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XIV. 199.

der (19) (*فعلنا اضربوه ببعضها*) âyetindeki « ف » nin takip için olduğunu söyleyerek, bu işin kırk sene beklemeye lüzum olmadığını söyler (20). İbn Abbasın bazı rivayetlerini aklı ve ilmî yönlerden ele alarak tenkid eder. Mesela (21) (*من بين فرث ودم لنا خالصا*) âyeti hakkındaki görüşünü reddedişi gibi (22). Çünkü kendisinin tıb hakkında geniş bilgisi vardır. el-Hurûfu'l-Mukattaâlar hakkındaki bazı görüşlerini de şiddetli bir şekilde reddeder. (*كهمص*) harfleri hakkında söylenen sözlerin kuvvetli olmadığını, hakikat veya mecâz yolu ile söylenen bu sözlerin Allaha isnadının câiz olamayacağını ifade etmektedir (23). İbn Abbasdan gelen ve İsrâiliyât kokan bazı haberleri de reddeder. Hârût ile Mârût kıssasında olduğu gibi. er-Râzî, İbn Abbasın bu husustaki haberini ilmi şekilde tenkid ederek, bu haberi fâsid ve merdûd addetmektedir (24).

Müfessirimiz, Ubeyy b. Ka'b, İbn Mes'ud, Âişe ve İbn Omer gibi daha pek çok sahâbeden rivayetlerde bulunmuş. Zayıf gördüğü pek çok rivayetleri de tenkid etmiştir.

er-Râzî tâbiilerden olan müfessirlerden, Mücâhid, Katâde, es-Süddî, el-Hasan el-Basrî, Saîd b. Cübeyr, Ebu'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b el-Kurezîden de rivayetlerde bulunmuşsa da genellikle onların görüşlerine katılmamış, belki onların aklı ve naklî tefsir ekollerindeki zayıf yönlerini göstermeye çalışmıştır. Mesela, Bakara sûresinin ilk âyetlerinde, Mücâhid, dört ayette müminleri, iki ayette kâfirleri, onüç ayette münafıkları zikretti dedikten sonra, âyet sayısına bakarak, bu da münafıkların cürümlerinin büyüklüğüne delalet eder, diye bir netice çıkarmaktadır. er-Râzî ise, âyetlerin sayısının çok olması cürmün büyüklüğünü icâbettirmez, demek suretiyle, mücâhidin görüşünü reddeder (25). Keza (26)

(*الا خائفين*) âyetindeki (*اولئك ما كان لهم ان يدخلوها الا خائفين*)

(19) Bakara 73.

(20) *Tefstru'r-Râzî*, III. 124.

(21) Nahl 66.

(22) *Tefstru'r-Râzî*, XX. 64.

(23) Aynı eser, XX. 179.

(24) Aynı eser, II. 219-220.

(25) Aynı eser, II. 60.

(26) Bakara 114.

hakkındaki Kâtâde ve es-Süddînin görüşlerini zayıf görerek tenkid eder (27).

er-Râzî, kıraât, lügât ve nahiv hususunda el-Ferrâ'ya müracaat eder ve bazen de onu tenkid eder (28).

er-Râzî, et-Taberîyi tefsirinde nâdir olarak zikrettiği görülürse de, Taberînin tefsiri, er-Râzî için me'sur tefsir kaynağıdır. Biliyoruz ki, et-Taberî, Sahabe ve tâbiilerden bir çok rivayetleri ince bir şekilde eserinde toplamıştır. Eğer er-Râzî, ondan fazla istifade etmemiş dersek, onun geçmiş tefsir kültürünü nereden almış olacağı meselesi ortaya çıkar. Öyle zannediyoruz ki, er-Râzî selefin tefsir rivayetlerini isim zikrederek veya zikretmiyerek et-Taberî'den bol miktarda almıştır.

Fahrüddîn er-Râzî'nin, lügât meselelerinde itimat ettiği zâtlardan biri de ez-Zeccâc (Ö. 311/923) dır. Onun nahiv ve iraba âit izahlarını bir çok yerlerde kabul eder. Meselâ (29),

(يوم تبدل الارض غير الارض) âyetinde ez-Zeccâc (يوم) kelimesi-

ni iki vecihle nasbeder. er-Râzî de bu hususu teyid eder (30). Fakat ez-Zeccâca bu kadar itimat etmesine rağmen bir çok yerlerde onu tenkid ve reddeder. Meselâ (31). فمن حاءه موعظة من ربه فانتهى

âyetindeki tahkîm hususunda âyetin nüzûlünden evvel haram ve günah gibi bir şey olmadığını söyleyerek ez-Zeccâcın te'vilini zayıf görür. Sonradan gelen bir nehiy geçmiş olan bir fiile tesir edemez der (32). Keza (33) (وهم بها لولا ان رأى برهان ربه) bu âyetteki

(لولا) nin cevabının mukaddem oluşu ve ez-Zeccâcın zikrettiği nahvî tevcihâtı yersiz bulur (34).

Fahrüddîn er-Râzî, Eş'arî mezhebinden olması dolayısı ile, Eş'arî kaynaklardan da istifade edeceği açıktır. Bu bakımdan er-

(27) *Tefsîru'r-Râzî*, IV. 11.

(28) Bu hususlar için bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XIII. 107, XIX. 114, XX. 54.

(29) İbrahim 48.

(30) *Tefsîru'r-Râzî*, XIX. 146.

(31) Bakara 275.

(32) *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 93.

(33) Yusûf 24.

(34) *Tefsîru'r-Râzî*, XIX. 117.

Râzînin en mühim kaynaklarından biri de el-Kaffâl (Ö. 365/976) dir. Bilhassa onun lügat hususlarına itimat eder. Mesela (35) (*فازلها الشيطان عنها*) âyetinde el Kaffâlin görüşünü naklederek

(*الزلل*) manasını verir (36). Keza (37) *والا نجيناك من آل فرعون* (37) âyetinde, el-Kaffâl, el-İncâya, tencih ve tahlîs manasını verir (38). Bazen de, el-Kaffâlin bir âyet hakkındaki sözlerini nakleder. Âyetler hakkında çeşitli sualler sorar. Bu husustaki Kaffâlden yaptığı istinbatları ve cevapları zikreder. er-Râzî bu zattan, Allahın insanlık için vazettiği hükümler arkasındaki incelikleri naklederken görürüz. Geçmiş müfessirlerin sözleri hususunda da yine onun tefsirine itimat eder (39). er-Râzî el-Kaffâl'den pek çok görüşler almasına rağmen, onu tenkid edip ona hücum ettiği noktalar da eksik değildir. Bilhassa onu itizâle râğbet etmekle itham eder. Onların usûlüne ihatası olmadığını söyler. er-Râzî, el-Kaffâl için, o tefsirde güzel sözlüdür, lafızları tevil etmede ince görüşleri vardır. Ancak mutezile mezhebini takrir ederken çok mubalağa yapar, İlmi kelâından hazzı azdır, mutezile kelâmı hakkında nasibi yok denecek kadardır. Şu kadar ki, er-Râzî lafızlara âit meselelerde el-Kaffâle itimat etmişse de, Kelâmi meselelerde ona itimat etmediğini müşahede etmekteyiz. Muhammed Reşit Rıza bile, el-Kaffâle fazla ittiba edip ona itibar göstermesinden dolayı er-Râzî'yi tenkid eder (40).

er-Râzî bir çok mevzularda el-Gazâlî'ye de itimat etmiştir. Halbuki el-Gazalînin istilahi manada müfessir olmadığı herkesce bilinmektedir. Hasedin hakikatı ve mertebeleri hakkındaki hadisleri ondan nakleder. Yine bazen ondan âyetlerin akli ve rûhi tefsirlerini alır (41). er-Râzî genellikle tefsirinde, bazı âyetler için el-Gazâlî'nin kitablarında vârid olan şeylere de itimad ettiği görülür (42). Bazen onun nakillerini müstakil bir bahismiş gibi uzatır. Mesela, tevbenin hakikatı, sabır hakkındaki haberler gibi. Nâdir olarak, el-Gazalînin Hanefî mezhebine muvafık olan fikhî gö-

(35) Bakara 36.

(36) *Tefsîru'r-Râzî*, III. 6.

(37) Bakara 49.

(38) *Tefsîru'r-Râzî*, III. 67.

(39) Bkz. Aynı eser, II. 66.

(40) Muhammed Reşid Rıdâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Mısır 1373/1954. IV. 16.

(41) *Tefsîru'r-Râzî*, XIX. 98.

(42) Aynı eser XXIII. 233-234.

rüşlerini de nakleder. Kâbe istikametine dönmekle namazın sahih olması gibi. Zira Şâfiîler cihete itibar etmişlerdir. er-Râzî, bu husus el-Gazâlînin ihyasında tercih ettiği hususdur, demektedir (43). Halbuki bu görüş Şâfiî mezhebine muhaliftir.

Yukarıda, er-Râzînin tefsirdeki metodunun genellikle aklı olduğunu söylemiştik. O, kelâmî meseleleri münakaşa etmeye hırslıdır. Bütün istidlallerini Ehli Sünnetin Eş'ariyye esası üzerine bina eder. Tabîi bir haldir ki, o, bu şekilde yapılmış olan tefsirlerden istifade etmeye çalışacaktır. Onlardan, lügât, beyân, Kur'ânın güzelliğini açıklama, âyetin terkiibini güzelleştirme, fesahatını izhâr, i'câzını isbât yönlerinden istifade edecektir. Şunu da unutmamak gerekir ki, ilk devirlerde kelâm münakaşalarını ele alan tefsirler, Mutezîlî tefsirlerdir. Müfessirimiz, onların aklı metodlarından istifade ederek, kendi metodları ile kendilerini tenkid edecek, bazı noktalarda şiddetli hücumlarda bulunacaktır. Şüphesiz ki er-Râzî, Mutezîlenin ileri gelen müfessirlerinden istifade etmiştir. Şimdi onların bir kaçı üzerinde duralım.

er-Râzînin tefsiri kaynak yönünden tetkik edildiğinde, onun en mühim kaynaklarından birinin, Ebû Alî el-Cübbâî (Ö. 303/915) nin tefsiri olduğunu görürüz. er-Râzî bilhassa Mutezîle akidesini naklederken bu zâta itimat eder. er-Râzînin maksadı sadece el-Cübbâî'den nakletmek değil, onun hatasını göstermeyi ve hatta onu reddetmeyi bile murad eder. Meselâ (44), (*و على الذين يطبقونه*)

(*فدية*) âyetinde el-Cübbâî öyle bir neticeye vâsıl olur ki, oruç üzerine kudreti isbat ederek, oruç tutmadığı takdirde fidyenin vâcib olduğunu ileri sürer ki, bu hususu er-Râzî kabul etmez (45). Keza (46) (*و نذرهم في طغيانهم يعمهون*) âyetinde de el-Cübbâîyi tenkid eder (47). Yine (48) (*فانتي تصرفون*) âyetine dayanarak el-Cübbâî, Cebriyyenin Allah kâfirleri imandan çevirir sözünün butlanına

(43) *Tefsiru'r-Râzî*, XXIII, 233-234.

(44) Bakara 184.

(45) *Tefsiru'r-Râzî*, V. 81-82.

(46) En'âm 110.

(47) *Tefsiru'r-Râzî*, XIII. 149.

(48) Yunus 32.

delalet ettiğini söyler. Eğer onların sözü doğru olsaydı, bu âyetin zikri doğru olmazdı der. er-Râzî de bu iddiaya karşı eğer bu âyet el-Cübbâinin dediği gibi Kaderiyyenin sıhhatına delalet etseydi, âyetin delâlet ettiği mevzu, bir yönden de kendilerinin fesadına delalet ederdi, demektedir (49).

Fahrüddîn'in tefsirinde açık tesiri görünenlerden biri de Ebû Müslim el-İsfahânî (Ö. 322/934) dir. Bilhassa lügat ve âyetler arasındaki ahenk hususunda ona itimad eder (50). Âyetin ahengi hususunda en güzel söyleyen Ebû Müslim (Allah ona Rahmet eylesin) dir. der.

(وله ما سكن في الليل والنهار وهو السميع العليم) (51)

âyetini en güzel izah edendir. Zaman ve mekanın muhdesât için iki zarf olduğunu, Allahın ise zaman ve mekâna mâlik olduğunu söyler. Bu söze karşı er-Râzî, böyle bir ifade, yüceliğin gayesini beyandır, demektedir (52). Ebû müslim açık olarak neshi inkar eder. O, Ebû Müslimin bu yönünü te'vil hususunda epeyce gayret sarfeder.

(كتب عليكم اذا حضر أحدكم الموت أن ترك خيرا الوصية) (53)

âyetinin, miras âyeti ile neshini Ebû Müslim kabul etmez, fakat er-Râzî bunu üç vecihle izaha çalışır (54). Keza (55)

(احل لكم ليلة الصيام الرفث الى نسائك) âyetinde, Ebû Müslim, şeriatımızda böyle bir şey sâbit olmadı. Böyle birşey belki hristiyanlarda var. Allah Taâla onların şeriatında sâbit olan bu âyeti neshetti demek suretiyle, dinimizde neshin bahis konusu olamayacağını ileri sürer (56). er-Râzî, Ebû Müslimin nesh hususundaki görüşlerini tevillerle izah etmeye çalıştığı müşahede edilmektedir. Genellikle de Ebû Müslimin te'villerini kuvvetli bulur (57). Ebû Müslim, tefsirde kelâmı güzelleştirdi, çok kere inceliklere ve lâti-

(49) *Tefsîru'r Râzî*, XVII. 87.

(50) Aynı eser, XIX. 127.

(51) En'âm 13.

(52) *Tefsîru'r-Râzî*, XII. 167.

(53) Bakara 180.

(54) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 61.

(55) Bakara 187.

(56) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 103.

(57) Bkz. Aynı eser, III. 226-233.

felere daldı demekle onu takdir eder (58). er-Râzî en ince işlerde Ona itimat eder (59). er-Râzî herhangi bir hususta müfessirlerin fikirlerini zikreder. Sonra da Ebû Müslimin fikirlerini açıklar ve onu diğerlerine tercih eder. Zira onun nazarında, o tahkike daha yakındır. Fikirlerinin çeşitli yönlerini ele alarak inceler (60). Meselâ (61)

ولا تجعلوا الله عرضة لآيمانكم ان تجرؤا و تتقوا و تصلحوا بين الناس

âyeti hakkında er-Râzî, Müfessirler bu âyet hakkında sözü uzattılar dedikten sonra, bu hususta en iyi görüş Ebû Müsliminkidir ve en iyisi de budur, demektedir (62). er-Râzî genellikle, Ebû Müslimin fikirleriyle münakaşa ederse de, onu sözle reddetmemekte ve onun şahsiyetine büyük hürmet göstermektedir.

Müfessirimizin itimad ettiği kaynaklardan biri de el-Kâdi Abdü'l-Cebbâr b. Ahmed (Ö. 415/1024) in tefsiridir. Bu tefsir üzerinde er-Râzî, Mutezile mezhebinin hatalı görüşlerini gösterir ve münakaşalarını yapar. İtizalî görüşlerin ekserisini reddeder. er-Râzî, Abdü'l-Cebbârı kelâm ve usûl yönündeki tenâkuzundan dolayı ayıplar (63). Fakat onun tefsirinden kendisi için faydalı gördüğü bazı şeyleri alır.

er-Râzî, âyetlerin manalarını nakil hususunda Ebu Bekr el-Asam (Ö. 236/859) a da itimad eder. Meselâ (64),

(ان آية ملكه ان ياتكم التابوت فيه سكينه من ربكم) âyetinde ve daha bir çok âyetlerde, ondan âyetlerin nazımının beyanını, Asam'ın muhtelif fikirlerini nakleder (65). (قُلِكَ الْكِتَابِ) lafzının izahında el-Asam'ın görüşünü benimser (66). er-Râzî, muvafık görmediği hususlarda el-Asam ile münakaşalara girişir ve onu reddeder. Mesela, Bedr savaşında müslümanlarla birlikte meleklerin de muharebe etmesini el-Asam inkâr eder. er-Râzî ise, böyle bir söz Kur'ân ve

(58) *Tefsiru'r-Râzî*, VIII. 40-41.

(59) *Tefsiru'r-Râzî*, VIII. 76.

(60) Bkz. Aynı eser, XXII. 110-111, XXIV. 82-83.

(61) Bakara 224.

(62) *Tefsiru'r-Râzî*. V. 75.

(63) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, X. 78.

(64) Bakara 248.

(65) *Tefsiru'r-Râzî*, VI. 178, VII. 44.

(66) Aynı eser, II. 12.

nübüvveti inkâr edene lâıık olur, el-Asama böyle bir inkâr lâıık olmaz. Zira Kur'anın nassı buna delalet eder ve bu hususta tevâtüre yakın haberler vardır, demektedir (67). Bazen de (68) (*و علی الذین یطیقونه فدیة*) âyetinde olduğu gibi, Abdu'l-Cebbâra karşı el-Asamı savunur ve onun sözünün zayıf olmadığını isbata çalışır (69).

er-Râzî, Mutezile müfessirlerinden olan Ali b. İsâ er-Rummânî (Ö. 420/1029) ye fazla itimad etmez. Ancak ondan nahiv ve lügat yönlerinden bazı haberler nakleder (70).

er-Râziye en fazla tesir eden şahsiyetlerden biri de hiç şüphesiz, Mutezile kültürünü miras almış, tefsir ilminde beyân ilminin reisi durumuna gelmiş olan Cârullah ez-Zamahşerî (Ö. 538/1143) dir. Müellifimiz ondan pek çok âyetlerin lugavî ve belagât yönlerini nakletmiştir (71). ez-Zamahşerî muhaddis olmamasına rağmen onun naklettiği hadislere itimad eder. Keza (72)

(*فیعسی اولئك ان یكونوا من المهتدين*) âyetinde, ez-Zamahşerînin görüşünün en güzel görüş olduğunu söyler (73). Çok kerre de er-Râzî, ez-Zamahşerînin sözlerini reddeder ve onun hatalarını gösterir. Mesela (74) (*هدى للمتقين*) âyetinde olduğu gibi (75). Bazen onu, lafızları yönünden şiddetli bir şekilde reddederek, böyle bir lafzın Kur'anın varlığına büyük bir ta'n olduğunu söyler. Bazen de onun nahvi meselelerini kabul etmez (76). ez-Zamahşerînin itizâli görüşlerine itirazları da vardır (77). (*شهد الله انه لا اله الا*) (*هو والملائكة واولوا العلم قائما بالقسط*) bu âyet ez-Zamahşerîye göre islâmın adl ve tevhid esasına delalet eder. er-Râzî ise, bu husus Mu-

(67) *Tefsiru'r-Râzî*, VIII. 226-227.

(68) Bakara 184.

(69) *Tefsiru'r-Râzî*, V. 80.

(70) Aynı eser, VI. 153, VII. 113.

(71) *Tefsiru'r-Râzî*, II. 71.

(72) Tevbe 18.

(73) *Tefsiru'r-Râzî*, XVI. 11.

(74) Bakara 3.

(75) *Tefsiru'r-Râzî*, II. 20.

(76) Aynı eser, XII. 52-53.

(77) Âli İmrân, 18.

tezile akidesi erkanlarından bir rükündür, der ve onu şiddetli bir şekilde tenkid eder (78). er-Râzî, ez-Zamahşerinin fikirlerini reddederken fikirlerin münakaşalarına girişir (79). er-Râzî, ez-Zamahşeriyi ya ismen zikreder veya Keşşâf sahibi der. Naklettiği lügât ve belâgat yönlerinde ya aynen veya basit tasarruflar yaparak kaydeder. Bazen de, ez-Zamahşeriden aldığı cümleleri, sahibine isnad etmeyi lüzûm görmez.

er-Râzînin mühim kaynaklarından biri de el-Cassâs (Ö. 370/980) ın Ahkâmu'l-Kur'ânıdır. er-Râzî bu eseri Hanefî görüşler ve fıkhi ihtilaflar için kullanır. Bir çok yerlerde onunla münakaşalara girişir. el-Cassâsın, imâmı Şâfi'ye müdahale yaptığı (80) (**ذلك أدنى**) (**الآتعولوا**) âyetinde, er-Râzî ona şiddetli hücumlar yapar. Kelâmını gayet rekaketli bulur. Onu cehaletle, şiddetli ahmaklıkla ve Arap dili üslûbunu bilmemekle itham eder (81).

Yukarıda zikrettiğimiz müfessirlerden başka, er-Râzî tefsirinde az da olsa İbn Kuteybe (Ö. 276/889), İbn Arefe (Ö. 323/935) ve İbn Fûrek (Ö. 406/1015) gibi zevattan da istifade etmiş ve onların isimlerini eserinde zikretmiştir.

Müfessirimizin tefsirinin kaynaklarını bir nebze belirttikten sonra, bizzat Kur'ânın âyetlerini tefsir ederken nasıl bir usûl takip ettiği, hangi hususlara ehemmiyet verdiği ve bu husustaki görüşlerinin neler olduğu üzerinde durmak gerekir.

Âyetleri tefsirdeki usûlü :

er-Râzî tefsirde, aklî metodu kullanması sebebi ile lugât ve nahiv meselelerine çok fazla ihtimam göstermemiştir. Sadece tefsir ilminde lâzım olduğu kadarına işaret etmiştir. (**المتقى**) kelimesinin izahında, lugatte müttâki ismi fâildir (**وقاه**), (**فاتقى**) ve (**الوقاية**) dendir. ziyadesiyle korumaktır,, demektedir (82). Kelimelerin manalarını arzederken, bazen uzatmalar yaptığı görür-

(78) *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 206, XXIV. 170.

(79) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XXVIII. 231.

(80) Nisa 3.

(81) *Tefsîru'r-Râzî*, IX. 177.

(82) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 20.

lür ve şâirlerden istinbatlar yapar. Kastedilen manayı tahkik hususunda akli yönle ihtiyarı ile hükmettiğini görürüz. Meselâ (83) (**بِالْخَسْرِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ**) âyetinden kastedilen mananın yıldızlar olduğunu söylemiştir. İbn Mes'udun ve en-Nahâînin vahşi inek olduğu sözlerini reddetmiştir. Buradaki tercih sebebini şöyle izah eder.: Allahın yemin ettiği şeyler, büyük ve yüce olan şeylerdir. Şüphesiz yıldızlar vahşi inekten daha yüce mertebededir (84). Bazen ince manaları ayırt edici izahlarda bulunur. Mesela, hamd ile medh arasındaki farkı incelemesi gibi. İstidlaller ve kelâmi meseleler için dâima lugavî asıllara müracaat eder (85). er-Râzî bu husustaki ihtiyatına rağmen, onun verdiği manaların hakikat, mecâz ve kinaye yönlerinden de htiva edilmemesi sebebiyle abes ve lağivle uğraştığı meseleleri şubelere ayırmakla konuyu dağıttığı, kısacası, Kur'ânı doğru olarak anlamaktan uzaklaştırdığı şeklindeki sözlerle Muhammed Reşid Rıdâ tarafından tenkide uğramıştır (86). er-Râzî, Reşid Rıdâ tarafından tenkid edilen hususlarda, bizzat kendisi, hakikat veya mecâz yönünden tenakuz halinde bulunmaları sebebi ile remzî tefsirlerdeki bir çok mekânları inkâr eder. Böyle bir şeyin bätını tefsirlere yol açacağını söyler. Mesela (**كَهَيْمِ مِر**) tefsirinde İbn Abbasdan nakillerde bulunur ve bunların sağlam olmadığını söyler. İster hakikat isterse mecâz olsun lügata delalet etmiyen Allahın kelâmı câiz olmaz (87). er-Râzî, bazen de lugatçıların takip ettikleri yolları tenkid ederek onlarla münakaşalara girişir. Tevrat ve İncillerdeki bazı kelimeleri tefsir eder. lugatçıların iştikaklarını açıklar ve onlara itiraz eder (88). er-Râzî, Kur'ânda arapçanın gayrı bir kelimenin bulunmadığına inanır. Kur'ânda, istebrak, siccil farsçadır. Mişkat habeşçedir, Kıstas rumcadır şeklinde konuşanlara (89) (**بِمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ**) (90) (**قِرَانًا عَرَبِيًّا**) âyetleri ile cevap vererek, bu yolda olanların fesadını delalet et-

(83) Tekvîr 15.

(84) *Tefsîru'r-Râzî*, XXXI. 71-72.

(85) Aynı eser, XXVII. 152.

(86) *Tefsîru'l-Menâr*, V. 301.

(87) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XXI. 179.

(88) Aynı eser, VII. 171-172.

(89) Taha 113, Yusuf 2, Fussilet 3, Zümer 28, Zuhuruf 3, Şurâ 7.

(90) İbrahim 4.

tiğini söyler (91). er-Râzinin takip ettiği bu yol, eş-Şâfiî, et-Taberî, el-Bâkillânî ve İbn Fârisin yoludur. Bunlar Kur'ânda arapçadan gayrı kelime olmadığı görüşündedirler.

er-Râzî nahvî meselelere belirli nisbetlerde ihtimam gösterir ve nadir olarak bu hususta sözü uzatır. Mesela (92) **(فما اصبرهم على)**

(البار) âyetinde tafsili olarak Basralıların taâccüb sigasını anlatır. Sonra Basralıların irabını inkâr eden Kûfelilerin görüşünü ve noksan oluşu hususundaki on tane delillerini zikreder. Daha sonra da Basralıların red delillerini, el-Ahfeş ve el-Ferrânın görüşlerini nakleder (93). Keza (94).

(ان الذين كفروا سوا عليهم أأنذرتهم) âyeti-

nin manası ile alâkası olmayan nahvi meselelere girer, fakat burada usûlî veya fikhî bir hükmü açıklamaz (95). er-Râzî, aklî metodunu nahvî meselelere de uygular. Belağatla nahve karışan edatların faydalarını beyan eder. (96) **(اولئك هم المفلحون)** (هم)

zamiiri fasıl için olduğunu ve bunda da iki fayda bulunduğunu açıklar (97). Bazen de er-Râzî nahivcilerle münakaşalara girer ve bu husustaki görüşlerini zikreder. Meselâ (98) **(فمن شهد منكم الشهر فليصمه)**

âyetinde el-Ahfeş ve el-Mâzinîden naklen « ف » nın zâid olduğunu söyledikten sonra, kendisine göre de « ف » nın atf veya ceza için olduğunu kaydeder (99). Bazen nahiv felsefesine girer, harfi cerlerin kullanılışları ve aralarındaki farklar üzerinde durur (100). O nahvî izahların neticesini sadece kendi nefsinin tatmin etmesi için değil, manaları anlamaya faydası olmasını da göz önünde bulundurur. (101) **(الا ان يخافا الا يقيما حدود الله)** âyetin-

(91) *Tefsîru'r-Râzî*, XXVII. 95, XXIX. 126.

(92) Bakara 175.

(93) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 29-31.

(94) Bakara 6.

(95) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 35-37.

(96) Bakara 5.

(97) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 34.

(98) Bakara 185.

(99) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 87.

(100) Aynı eser, XXVIII. 203-204.

(101) Bakara 229.

de (VI) nın istisna-ı muttasıl veya munkatı olması cihetinden, fıkhi meselede faydalı olduğunu zikreder (102).

er-Râzî, nahivcilerin ihtilâf ettiği bazı meselelerde, nazmın i'câzını ve en güzel manasını düşünerek, görüşünü ortaya koyar. Çeşitli görüşlerden bazısını bazısına tercih eder (103). Yine tefsirinde âyetlerin zâhirini müdafaa eder. Nahivcilerin hazf ve izmar hususundaki görüşlerini tenkid eder. Bazı nahivcilerin Kur'ân hakkındaki garîb nahvî tevcihleriyle mutmain olmaz. (104)

(ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة) âyetinde tehlike kelimesi üzerindeki fikirleri tahsis eder (105).

Yukarıda arzetmeğe çalıştığımız hususlar, müfessirimizin lugavî ve nahvî metodunu bir parça bize göstermiş oldu. er-Râzî bu metodunda muvaffak olmaya gayret gösterdi. O, en uygun olan fikri ve lugat mantığına en uygun olanları seçmeğe çalıştı. Ayetin fesahat ve nazmı ile uygun olanları tercih etti. Kısacası er-Râzî, Kur'ândaki sağlam kâidelerden istifade etmeyi en güzel delil olarak görür.

Âyetleri, Kur'ân ve hadislerle açıklaması :

Fahrüddîn er-Râzî, Allahın Kelâmının yine Allah Kelâmı ile açıklanmasının, doğruluk ve sevap yönünden en yakın yol olduğuna inanır. (المعضوب عليهم) yahudilerdir. (الضالين) ise huris-

tiyanlardır şeklindeki görüşleri, er-Râzî (قد ضلوا من) (106)

(تبلى واضلوا كثيرا) âyetiyle tefsir eder (107). Keza (108)

(هو الذى خلق لكم ما فى الارض جميعا ثم استوى) âyetini (109

(102) *Tefsîru'r-Râzî*, VI. 100.

(103) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, III. 122, XII. 52.

(104) Bakara 195.

(105) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 136, IX. 55.

(106) Mâide 77.

(107) *Tefsîru'r-Râzî*, I. 261.

(108) Bakara 29.

(109) Fussilet 9.

(*قل انكم لتكفرون بالذى خلق الارض*) âyetle tefsir eder (110). O, Kur'ân âyetinde vârid olan belirli mevzuları şerheder. Meselâ (111) (*واذ قال ربك للملائكة انى جاعل*) âyetinde melekler için Kur'ânde geçen diğer bütün hususları izah eder (112). O, bir âyeti diğer bir âyetle beyan etmeyi esas ittihaz eder (113).

er-Râzî, mühim kazıyyeler hakkındaki görüşünü âyetlerle teyid etmeye çalışır. Meselâ, Isrâ'da olduğu gibi. Onun ruh ve cesedle birlikte olduğunu söyler ve ekseriyetle birlikte olmaya çalışır. Allah Tâala (114) (*سبحان الذى اسرى بعبده*) buyurmaktadır. Abd cesed ve ruhtan ibarettir. Bunun delili (115)

(*ارأيت الذى ينهى عبدا اذا صلى*) âyetidir. Buradaki abd. den maksad ruh ve ceset mecmuasıdır. Keza yine Cin süresinin 19. âyetinde (*وانه لعلّ قام عبد الله يدعوه*) de ruh ve cesed beraber murad edilmektedir, demektedir (116).

er-Râzî, âyetin zâhirî lafzî manasına uygun olan ve kendince sahih gördüğü me'sûr tefsiri asla terketmez (117). Şunu da peşinen söyleyelim ki er-Râzî, hadise fazla rağbet göstermemiştir (118). Kendine göre sâbit olan şeyi nakletmekten de çekinmez. Meselâ (119) (*اقتربت الساعة وانشق القمر*) âyetinde âyın yarıldığını söyler. Bu hususta sahabe ittifak ettiği gibi, Peygamberin de bu işin vâki olduğunu söylediğini ifadeden sonra, er-Râzî, Kur'ân bu hususta en kuvvetli delilledir. Onu sâdık olan haber vermiştir. Onun vukûna itikad vâcib olur demektedir (120). Bazen belirli manaları

(110) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 155.

(111) Bakara 30.

(112) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 160.

(113) Aynı eser, VIII. 14-15, XVII. 41.

(114) Isra 1.

(115) Alak 9.

(116) *Tefsîru'r-Râzî*, XX. 148-152.

(117) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XXI. 31.

(118) Aynı eser, IV. 140, XXI. 17.

(119) Kamer 1.

(120) bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XXIX. 28.

şerh eder. Bunu teyid eden bir çok hadisleri delil getirir (121). er-Râzî tefsir hususunda sıhhatı tesbit edilmemiş ve sıhhatını bilemediği hadislere itimat etmez. Buna rağmen (122) (**الطلاق مرتان**) âyetinde Peygamberden rivayet edilmiş hadisi nakleder (123).

er-Râzînin tefsirindeki asıl meşgûliyeti ilmi kelâm ve felsefe, usûl ve hilâf meseleleridir. ez-Zamahşerî, muhaddis olmamasına rağmen ondan hadisler nakleder. Bu haberlerin muteber hadis mecmualarında olup olmadığını araştırmak gerekir. Muhammed Reşid Rıdâ, Fahrüddîn er-Râzî, asrındaki mütekellim ve usûlcülerin imâmı addedilir. Genellikle herkes bunu itiraf etmektedir. Fakat bunlar, Hazreti Peygamberin sünneti, Sahabe, tâbiiler, selef âlimlerinden olan müfessirlerin ve muhaddislerin eserlerinden haberdar değillerdir. Ez-Zehbî de onları hadiste cehaletle itham eder. er-Râzîyi dâima savunan es-Sübki bile bu hususta onu müdafaa edemez, demektedir (124).

er-Râzî, tefsirde tâkip ettiği akli metoda uygun ise, selevin görüşlerini alır, uygun olmayanlara karşı çıkar. Onlarla münakaşa ederek onları reddeder. Meselâ (125) (**تعرفهم بسيماهم**) âyeti hakkında, Mücâhid onların siması huşu ve tevâzu, er-Rebi ve es-Süddî, ihtiyaç ve fakirliğin gayret eseri, ed-Dahhâk açlıktan husule gelen sarı renk. İbn Zeyd ise elbiselerinin reşâseti der. Bunlara karşı er-Râzî, bana göre bütün bu görüşlerde nazar vardır. Bunların hepsi fakirliğe delalet eder. Bunu ise (126) (**يحسبهم الجاهل اغنياً من التعفف**) ayeti nakzeder. Zira bu mesele rûh ile alakalıdır. Bunların cismaniyetle alâkası yoktur, demek suretiyle muhalefetini göstermiş olur (127). er-Râzî, İbn Abbasın, Kur'anda azab zikri ile gelen her şey kebirdir sözünü de reddeder, nefsi öldürme, muhseneye kazf, zina, riyâ, yetim malı yemek gibi. Bu sözlerden her günah kebirdir

(121) *Tefsiru'r-Râzî*, XIII. 182.

(122) Bakara 229.

(123) *Tefsiru'r-Râzî*, VIII. 96.

(124) *Tefsiru'l-Menâr*, I. 376.

(125) Bakara 273.

(126) Bakara 273.

(127) *Tefsiru'r-Râzî*, VII. 80.

gibi bir mana çıkar ki, biz bunu kabul etmedik demekle görüşünü ortaya koymuş olur (128).

Nüzûl sebepleri :

er-Râzî âyetlerin nüzûl sebeplerine ehemmiyet veren müfessirlerden biridir. Âyetlerin anlaşılmasının bununla mümkün olacağını söyler (129). Yine bu zât bir âyetin çeşitli sebepler için nâzil olmasında bir mâni görmez. Meselâ **زَيْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا**)

(130) **الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا**) (130) çeşitli sebepler zikreder. a) İbn Abbas, bu âyet Ebu Cehl ve Kureyşin ileri gelenleri hakkında nâzil oldu. Onlar müslümanların fukaraları ile alay ediyorlardı. b) Yahudilerin reisleri ve âlimleri hakkında nâzil oldu, onlar muhacir müslümanlarla alay ediyorlardı. c) Mukâtil b. Süleymân, Münafıklardan Abdullah b. Ubeyy ve dostları hakkında nâzil oldu. Muhâcir müslüman fakirler ve zayıflar ile alay ediyorlardı. er-Râzî âyetin bütün bunlar hakkında nâzil olmasına bir mâni yoktur, demektedir (131). Râzî genellikle âyetlerin nüzûl sebepleri hakkında vârid olan rivayetlerin hepsine karşı hırslıdır.

O, bazen nüzûl sebepleri hakkındaki sözleri uzatır. Bu husustaki muhtelif rivayetleri arzeder. Delille sabit olan rivayetleri tercih eder. Müellifimiz âyetlerin tertibi ve aralarındaki irtibatta akli ve tarihî bir çatışma olursa veya âyetlerin güzel nazmı ile çatışması halinde nüzûl sebebini terkeder (132).

İsrâiliyât :

er-Râzî tefsirinde akli metodu tâkib etmekle mantika tâbidir. O, İsrâiliyâtı faydalı olarak görmez. Çünkü bu gibi haberler âhâd haberlerdir. yakîn ifade etmezler. Bu sebepten isrâiliyâtı terketmiştir. Sağlam akli esaslara dayanarak isrâiliyâtı tenkid eder. Allahın iki meleği imtihan edişi haberini er-Râzî merdûd bir ha-

(128) bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, X. 74-75, XXVII. 244.

(129) Aynı eser, II. 186.

(130) Bakara 212.

(131) *Tefsîru'r-Râzî*, VI. 5.

(132) Aynı eser, X. 163.

ber olarak ele alır. Zira, bu hususu teyid edecek bir delilin Allahın kitabında olmadığını, aksine iptâl edecek delillerin mevcûd olduğunu söyler. İsrâiliyâtı aklî bir şekilde tenkid eden er-Râzî, Vehb b. Münebbih, es-Süddî ve İbn Abbasdan gelen, İblisin cennete girme ve yılan hikâyelerini ele alarak, bu ve bunun gibi haberlere iltifat edilmemesi lâzım geldiğini söyler. Zira yılan âkil ve mükellef olmadığı halde niçin cezalandırılır şeklinde sual sorar. Yusufun satın alınması haberini de reddettiğini görüyoruz. Zira Kur'an buna delalet etmemektedir. Bu hususta sahih bir haberin vârid olmadığını ve akıllı olan kişiye böyle bir haberi zikirten çekinmesi lâzım geldiğini, söyler (133). Yine Hârut ve Mârut kıssalarında, Dâvûd ve Süleyman kıssalarında olduğu gibi, Hazreti Peygamberin ismetine hâlel getirecek bazı haberleri iptâl eder. Keza el-Garâmîk kıssasında da olduğu gibi, bu husustaki haberlerin menkûl ve ma'kûl yönlerden bâtıl olduğu üzerinde durarak, bu hadiseyi reddeder (134). er-Râzî, aklî yönlerden belirli bir rivayete kanî olmazsa, onu kabul etmez. İsterse râviler kibâr muhaddislerden olsunlar. Mesela Bakara sûresinin 187. (وَاَشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ)

(الخيط الاسود) âyetinde Adiyy b. Hâtimin naklettiği, Süfyan b. Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû davud, Tirmizi ve diğerleri tarafından zikredilen meşhur haberi kabul etmez (135). Fakat, bir çok müfessirlerin Vehb b. Münebbihden naklettiği kıssaları nakleder. Mesela, Hz. Eyyûbun imtihan kıssası, İblisin Allah-tan, onun malına, evladına ve cesedine tasallut etmek için izin istemesi, İblisin Eyyûb ile muhaveratı, Eyyûbun gösterdiği sebât uzun uzun anlatılır (136). İbn Kesir bile bu rivayeti terketmiştir.

Kıraât :

er-Râzî, âyetlerin tefsirinde kıraâtlere ehemmiyet verdiği görülür. Bu ilimde dikkat ve zaptı ile meşhur olmuş âlimlere istinad eder. (137) (و عَلَى ابْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ) âyetinde (غِشَاوَةٌ) kelime-

(133) *Tefsiru'r-Râzî*, XVIII. 109.

(134) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, XXIII. 49-54.

(135) Aynı eser, V. 109.

(136) Bkz. Aynı eser, XXII. 203-209, XXI. 166-168, XXII. 27-30.

(137) Bakara 7.

sinin çeşitli şekillerde okunacağını belirtir (138). Keza (139) (*نغفر لكم خطاياكم*) âyetinde (*نغفر*) ve (*خطاياكم*) kelimele-
rinin çeşitli okunuşları üzerinde durur (140). Onun aklî metodu
kıraâtda de kendini gösterir. Meselâ (*فلا رفت ولا فسوق ولا جدال*)

(*فلا رفت ولا فسوق*) (*في الحج*) (141)

kelimelerini ref' ve tenvinle (*ولا جدال*) yi nasb ile okurlar di-
ğerleri ise hepsini nasb ile okurlar. er-Râzî iki kıraât arasındaki
ayrılığı aklî olarak izah etmeye çalışır (142).

Bazı belirli kıraâtları savunurken, onlara kelâmî görüşleri-
nin ışığını katar (143). Sadece kıraâtların vecihlerini zikretmekle
iktifa etmez, bazen de irâblarını takdim eder. Meselâ,

(*والذين يتوفون منكم ويذرون أزواجاً وصيةً لأزواجهم*) (144) âyetin-

deki (*وصية*) kelimesini ibn Kesir, Nafi, Kisâi, Ebu Bekr. ref
ile, diğerleri ise nasb ile okudular dedikten sonra, bir çok ve-
cihler serdedir ve irab durumlarına temas eder (145). Bir çok yer-
lerde de sadece kıraâtı zikretmekle kalmaz, bazen birini diğerine
tercih eder. Meselâ (146). (*ذلك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين*)

(*لا ريب*) (*فيه*) üzerinde vakıf meşhurdur. Nâfi ve Âsım (*لا ريب*)

da vakfı uygun görürler, dedikten sonra arap dilinden kullanışlar
verir. İlk kıraâtı daha uygun görür. Zira kitab binefsihi hidayet
olur. İkincisinde ise olamaz, onda hidayet olmuş olur. Zira Kur'ân
nûr ve hidayettir delilinden hareketle, evvelki evladır demektedir
(147). Böylece onun kıraaâtteki tercihleri devam eder. Bu ter-

(138) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 54.

(139) Bakara 58.

(140) *Tefsîru'r-Râzî*, III. 90.

(141) Bakara 197.

(142) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 163.

(143) *Tefsîru'r-Râzî*, XIX. 7.

(144) Bakara 240.

(145) *Tefsîru'r-Râzî*, VI. 157.

(146) Bakara 2.

(147) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, II. 19.

cihler ya kıraatteki hafiflik, ya belagât veyahutta mevzuûun müna-
sib olması sebebiyle olur (148).

Şazz olan kıraâtları terkeder. Tevatür ile sâbit olmayanın Kur'ândan olamayacağını ve kıraâtı şazzenin kat'i bir hüccet olamayacağını söyler (149). Şüpheli gördüğü her kıraâtı terkeder. Meselâ (150) (**وقضى ربك ألا تعبدوا إلا آياه**) âyetinde, İbn Abbasdan gelen (**وقضى**) nın aslı (**ووصى ربك**) dir. İki vavdan biri sad ile düşer (**وقضى ربك**) olur denir. er-Râzî, bu söz ciddiyetten hakikaten uzaktır. Böyle bir şey Kur'ânda tahrif ve tağyir kapısı açar ve yine böyle bir şey, din için büyük bir ta'n olur, demek suretiyle itirazını ortaya koyar (151). Yine (152) (**ان هذان لساحران**) âyetinde Âişe'nin kâtip hatası görmesi. Hz. Osmanın rivayetinde de âyette bir lahin görmesi ve araplar onu lisanları ile düzeltereklerdir demesi, Amr'ın rivayetinde de âyeti (**ان هذان لساحران**) şeklinde okumaktan haya ederim demesi gibi rivayetleri toplayan müfessirimiz, eğer böyle bir lahin olsaydı sahabe onu düzeltirdi dedikten sonra, şöhretli olan şu kıraâtın nakli, Kur'ânın bütününün nakli gibidir. Onun butlanına hükmedersek, bütün Kur'ânın butlanına hükmetmiş olmazmıyız, şeklinde itirazını belirtir (153). Tarih önünde şu şekildeki rivayetlerin vârid olması, islâm düşmanlarının Kur'ana ve islama saldırmaları için vesile olmuştur. Ne olurdu onları nakletmeselerdi. O, nahivcilerin belirli kıraâtlar hususundaki görüşlerini şiddetle münakaşa ederek, mütevâtir kıraâtları savunur, Mesela (154) (**واتقوا الله الذي تسالون به والارحام**) âyetinde Hamzayı müdafaa eder. Bu Kıraât onun nefsinden değil. Allahın rasulünden olduğunu kaydeder ve meçhul iki beyitle ispata kalkışmaya taac-

(148) Aynı eser, XI. 66.

(149) Aynı eser, XI. 227.

(150) Isrâ, 23.

(151) *Tefsîru'r-Râzî*, XX. 184.

(152) Tâha 63.

(153) *Tefsîru'r-Râzî*, XXII. 74-75.

(154) Nisa 1.

cüip eder (155). (*والسارق والسارقة*) (156) âyetinde ise Sibeveyhin nasb kiraâtını reddeder. Sibeveyhin gittiği yol, yol değildir. O, Rasûlden ve bütün ümmetten tevatürle nakledilen Kur'âna ta'netmektedir. Eğer nasb kiraâtı evlâ olmuş olsaydı, Kur'ânda da öyle olması icâbederdi, demektedir (157).

Muhkem ve Müteşâbih :

er-Râzî, Kur'ânın muhkem ve müteşâbih âyetleri ihtiva ettiğini kabul eder (158). Bir Eş'arî mütekellimi olan er-Râzî müteşâbih âyetlerin zâhiri üzerinde durmaz, onların tevillerine müracaat eder. Bu tevil bizim anladığımız te'vil değil, âyetin anlaşılmasının zahiridir. Meselâ (*ما في الأرض جميعا ثم استوى الى السماء*)

(159) âyetindeki (*استوى*) arap dilinde intisâb manasında olup, i'vicâcın zıddıdır. Bu ise cisimlerin sıfatındandır, Allah bundan münezzehtir. Burada istiva istikamettir, diye açıklar (160)

(*وهو الله في السموات والأرض يعلم سرهم*) bu âyette (161) Allaha mekân isnadı mümkün değil, o halde âyetin tevili ,Allah arz ve samaları tedbir eder (162). Selef mezhebini iyi bilmiş olmasına rağmen, onların hilafına te'villere girişir. Meselâ, (163)

(*هل ينظرون الا ان ياتهم الله في ظلل من الغمام*) âyetinde bir çok te'viller yapar. Burada maksat, kıyamet gününü tasvirdir. er-Râzî âyeti zâhir üzere hamletmeyi uygun görür. Zira Yahudiler teşbih mezhebi üzeredirler. Allaha geliş ve gidişi muvafık görürler. Bu bakımdan lafzı mecaz üzerine hamletmeye lüzûm görmez (164). er-Râzî, indinde âyetin lafzı hususunda haberler sâbit olur-

(155) *Tefsîru'r-Râzî*, IX. 163-164.

(156) *Mâide* 38.

(157) *Tefsîru'r-Râzî*, XI. 223.

(158) *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 171.

(159) *Bakara* 29.

(160) *Tefsîru'r-Râzî*, II. 154-155, keza XVIII. 223.

(161) *Enam* 3.

(162) *Tefsîru'r-Râzî*, XII. 155-156.

(163) *Bakara* 210.

(164) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 213-216.

sa te'vile gitmezdi. Meselâ (165) (*وسع كرسية السموات والارض*) âyetindeki kürsi lafzı, sahih haberde de gelir. O, arşın altında yedi kat semanın üstünde büyük bir cisimdir. Bu sözden imtina mümkün değildir, o söze tâbi olmak vâcib olur, demektedir (166). er-Râzî müphemâtın zâhiri indinde durur, mahiyetine ulaşmaya çalışmaz. Bunların bilinmesinde asla bir fâide olmadığını söyler (167).

Âyetler ve sûreler arasındaki tertib :

er-Râzî, âyetler ve sûreler arasındaki irtibat üzerinde konuşan ve bu konuya çok ehemmiyet veren müfessirlerden biri belki de en mühimmidir. O, sûrelerin tertib ve münasebetleri üzerinde durduğu gibi, âyetlerin tertibindeki Kur'âni vahdet, âyetlerin tenâsuku, manaların teselsülü yönleri üzerinde de durur (168). O, âyetlerin nazmına ihtimam göstermiyen müfessirlere şiddetle çatar. Mesela (169) (*واذ قال موسى لقومه ٠٠٠٠ باتخاذكم العجل*)

Bazı müfessirler, bu âyet ve bundan sonrakiler katli emrediyor, katli ise nimet değildir. O, bakımdan nimetleri tezkirden kesilmiştir. er-Râzî bu görüşü zayıf görür. Zira Allah onların günahlarına azmettiriyor. Sonradan o günahlardan kurtulunmasını tenbih ediyor. Böyle bir şey ise dinde en büyük nimettir (170). O, zâhiri tertibe muhalefet eden müfessirlerin görüşlerini reddeder ve onları gayeden uzak addeder. Onu çok kerre, şu söz benim indimde gayeden uzaktır, zira bu şu âyetlerde tertibin fesadına mucib olmaktadır, derken görürüz. er-Râzî, âyetlerin tefsirinde arzettiği muhtelif mevzuları zikirde sâbit, muttarid metod kâidelerine tâbi olmaz. Mesela (171) (*يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص في القتلى*)

âyetinde evvelâ nüzûl sebebi ile başlar, sonra fıkhi hükümleri ve usûlu zikreder. Orada vârid olan görüşleri zikrettikten sonra, ayette-

(165) Bakara 255.

(166) *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 12.

(167) Aynı eser, XIV. 237, XVII. 224, XIX. 215, XXIV. 247.

(168) *Tefsîru'r-Râzî*, XXV. 25, XXVIII. 145, II. 153.

(169) Bakara 54.

(170) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, III. 79.

(171) Bakara 178.

(فمن خاف من موص جنفا) (172). Keza (173) evvela bu âyetin kendinden önceki âyetle münasebetlerini tesis eder. Sonra âyetin kıraât cihetini, anlatır daha sonra da lugavî nahiyeye geçer. Ayet etrafında husule gelebilecek akli meseleleri sunar (174).

er-Râzî, bazen âyetlerin faziletlerinden de bahseder. Mesela Ayetü'l-Kürsi'de olduğu gibi. Bu husustaki haberleri kaydeder (175). er-Râzî genellikle, âyet için tanzim ettiği metoda tâbi olur. Sözleri meselelere taksim eder, bir meseleyi diğerine karıştırmaz. Böyle bir yol okuyucuya kolaylıklar bahşeder. Zaten bu tefsir, bu yönleriyle diğer tefsirler arasında şöhret kazanmıştır.

İlimler :

Kur'ânı Kerim pek çok ilimlerden bahseder. Bunların hepsi Allahın varlığının ve kudretinin delilleridir. Bilhassa kevnî ilimlere er-Râzî büyük itina gösterir. Bunları astronomi ilminin incelemeleri ile izah etmeye çalışır. Bu izahlar şüphesiz asrının vâsil olduğu medeniyet nisbetindedir. Bu bakımdan bazı kimseler, onun tefsirini heyet ilmi ile doldurduğunu söyleyip şimdiye kadar alışlagelmiş tefsirin hilafınadır deyip onu tenkid ederler. Eğer Allahın kitabı hakkı ile okunur ve üzerinde düşünülürse, yukardaki sözün fesadı hemen anlaşılır. Zira Allah Taâla kitabını ilim, kudret ve hikmet delilleriyle doldurmuştur. Semâların ve arzın halleri, gece ve gündüzün birbirini takibi, aydınlık ve zulmetin keyfiyeti, güneş, ay ve yıldızların ahvali gibi ilmi meseleler ekseri sûrelerde tekrarlanmıştır. Bunları araştırmak ve onların hallerini düşünmek câiz olmasaydı Allah bunları kitabına doldurarmıydı? Bunları anlayabilmek için Astronomi ilmini bilmeye şiddetle ihtiyaç vardır. Tefsirden ilmi konulara âit bazı örnekler verelim :

(176) (افلم ينظروا الى السما فوقهم كيف بنيناها وزينها ومالها) Allah bu âyette semâları nasıl bina ettiğini düşünmemizi istemektedir (177)

(172) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 46-54.

(173) Bakara 182.

(174) *Tefsîru'r-Râzî*, V. 65-67.

(175) Aynı eser, VII. 5-7.

(176) Kâf 6.

(177) *Tefsîru'r-Râzî*, XXVIII. 156.

(لخلق السموات والارض اكبر من خلق الناس . . . لا يعلمون) (178) Keza göklerin düzeni insaninkinden daha mükemmel daha büyük ve daha zordur. Bu bizleri teemmüle sevkeder (179). Âli İmran süresinin 191. âyetinde, Allah Taâla arz ve semavatın yaratılışını düşünen kimseleri medhmetmektedir. Böyle bir şey memnu olsaydı, bu şekilde medhedilirmiydi (180). İلمي delillerle ikna olma durumunun, daha kuvvetli ve daha muvafık olduğunu söyler (181). İnekte sütün teşekkülü (182), bal arısının evini yapışı ve balın teşekkülü (183), gibi nebatat ve hayvanatın yaratılışı, Allahın varlığına delalet eder, demektedir (184). Bazen şimşek, gök gürültüsü, yıldırım üzerinde durur (185). Gece ve gündüzlerin uzayıp kısalmasından bahsederek Allahın kudretinin kemalinin işareti olduğuna işaret eder (186). Keza (187) (هو الذى جعل الشمس ضياء والقمر نورا . . .) âyetindeki güneş ve ay Allahın varlığının delili olduğunu söyler (188).

Burada zikredilmesi gereken bir husus, er-Râzînin bize takdim ettiği ilmi malumatın dâima sahih olmamasıdır. Bu sahih olmayan şeyler tabidir ki asrının ilmi durumudur. Bu gün ilim bunların bir çoğunu aşmış ve izah edebilmiştir. Mesela (الاصباح) meselesinde fizikci İbnu'l-Heysem ile giriştiği mücadelede, el-Alûsi hakemlik yapar ve İbnu'l-Heysemî haklı bulur (189). Keza yine o, gece ve gündüzün oluşunda, arzın sâbit ve sâkin olduğu görüşünü savunur (190). er-Râzî hey'et âlimleri ile uzun münakaşalara

(178) Gâfir 57.

(179) *Tefsîru'r-Râzî*, XXVIII. 79.

(180) Aynı eser, IX, 137-140.

(181) Aynı eser, XIV. 121.

(182) Aynı eser, XX. 66.

(183) Aynı eser, XX. 69-70.

(184) *Tefsîru'r-Râzî*, XIII. 92.

(185) Aynı eser, XIX. 27.

(186) Aynı eser, XIII. 94.

(187) Yunus 5.

(188) *Tefsîru'r-Râzî*, XVII. 33-34.

(189) Aynı eser, XIII. 95-96, *Rûhu'l-Maânî*, VII. 228-232.

(190) Aynı eser, XIV. 118.

girişir ve kevnî meseleler hususunda, onların sözlerini reddeder ve delillerini çürütmeye çalışır (191).

er-Râzî, asrındaki tecrübî ilimlerden istifade etti. Kur'ânın i'câzının sadece belâğât yönünde olmadığını insanlara isbât etmeye çalıştı. Kur'ânın ilmi i'caz yönü bulunduğunu, onun her şeyi ihata ettiğini söylemektedir. er-Râzî ilmi tefsir nev'ini ilk düşünen değildir. el-Gazâlî, Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinde, bu hususta ona sebkat eder (192).

Akâid :

er-Râzînin tefsiri okunduğunda, islâmî akide meselelerinin hepsine derin bir vukûfla eğildiğini görürüz. O büyük bir mütakellimdir ve bu konuda kitablar yazmış bir şahsiyettir. er-Râzî Ulûhiyyet meselesi üzerinde hususi bir gayret gösterir ve Allahın varlığı hususunda çeşitli kelâmî delillerini serdedir. Zâtı, sıfatları, tek bir ilâh oluşu meselesi üzerinde durur. Nübüvvet ve buna taalluk eden meseleleri inceler. Meâd, kaza, kader, cebr ve ihtiyar gibi meseleler hususunda felsefeciler ve mütakellimlerden yardım talep eder. Onların bu husustaki fikirlerini serdedir veya onları reddeder. Kur'ân ve âyetleri hakkında vârid olan şeyler üzerine akli delillerini ortaya koyar. er-Râzî kendi görüşlerini, felsefeciler ve kelamcıların delillerinin hepsini Allahın varlığını isbât için kullanır (193). er-Râzî, bütün ehli sünnet ve Mutezile mütakellimlerinin, Allahın vahdaniyeti hususunda getirdiği delillerle ittifak halindedir. Meselâ Temânu' delilinde olduğu gibi (194). er-Râzî, kelâm mesleğine mensûb olmasına rağmen, Allahın varlığını isbât için mutasavvıfların meslekine temessük eder, bâtinî manalara da girişir (195). Bu yolda el-Gazâlinin tesiri altındadır. er-Râzî, Eş'ari Kelamcısı olduğundan, o zatla sıfatı tefrik eder. Müfessirimize göre (196) (**ولله المشرق والمغرب فاينما تولوا فثم وجوه الله**) bu âyet teccimi nefyeden ve tenzihi isbât eden en büyük delildir (197).

(191) *Tefsiru'r-Râzî*, II. 156-158.

(192) el-Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Mısır 1329, s. 32-34.

(193) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, IX. 113.

(194) Aynı eser, XX. 48.

(195) Aynı eser, XXI. 160.

(196) Bakara 115.

(197) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, IV. 21, XXIV. 68, 71, XXV. 24.

O tefsirinde Peygamberlerin ismetini şiddetli bir şekilde savunur. Ademin hatası hakkında söylenenleri reddeder (198). Yusuf ile Azîm Karısı (199), Hz. Dâvudun Orya ile evlenmesi (200), Hz. Süleymanın mührünün şeytanlar tarafından çalınması (201) gibi hâdiseler reddettiklerinden bir kaçıdır. Peygamberlerin, meleklerden daha afdal olduğu görüşündedir.

er-Râzî, Eş'arî olmasına rağmen, O, imam-ı Eş'arînin iman kalb ile tasdik ve dil ile ikrardır sözüne biraz muhalefet eder ve kalb ile tesdiki kâfi görür. Bu bakımdan bazıları, er-Râzînin bu görüşünü Cehm b. Safvân görüşü ile aynı görürler. Müfessirimizin bu tefsirinde, akâid konusu mühim bir yer işgâl eder. er-Râzî, hiç bir zaman mukallid olarak tek bir mezhebin görüşüne tâbî olmaz. Onun hür görüşleri dâima geniş bir yer işgâl eder, bir çok noktada mezhebine dahi muhalefet eder.

Fıkıh ve usûlü :

er-Râzî, tefsirinde geniş fikhî meselelere girer. Halbuki bazıları bu tefsirde fıkıh olmadığını zannederler. Bu, ilim ve kelâmî şöhretinin yanında, diğer yönlerinin unutulmuş olmasından ileri gelmektedir. Halbuki o, fikhî meselelere yeni genişlikler vermiş, âhkâm âyetlerinin tefsirinde mezhep ihtilaflarını zikretmiştir. Mesela (202) (**وما كان لمؤمن ان يقتل مؤمنا الا خطا**) âyetini 10 safhada, buna taalluk eden hükümleri anlatır (203). Fıkıhtaki açık metodunu Mâide sûresindeki abdest âyetinde 41. meselede ele almaktadır (204). O, fıkım külli meselelerinden bahsederken, cüz'î meselelere pek temas etmez, er-Râzî fikhî kaziyyeler hakkında, âlimlerin ihtilafları için makbul olan ta'lilleri zikreder. Kendisi Şâfi'i olduğu için, Şâfi'i fikhını tercih eder. (205) (**فاستبقوا الخيرات**) âyetinde, imam-ı Şâfi'inin namazda ta'cil görüşünü arzeder. Bura-

(198) *Tefsiru'r-Râzî*, III. 11.

(199) Aynı eser, XVIII. 115.

(200) Aynı eser, XXV. 191-193.

(201) Aynı eser, XXVI. 205-206.

(202) Nisâ 92.

(203) *Tefsiru'r-Râzî*, X. 226-234.

(204) Aynı eser, XI. 164.

(205) Bakara 148.

da mezhebini teyid edecek aklî ve naklî delilleri nakleder. Delillerini zikirle birlikte, te'hiri hususunda Ebû Hanifenin görüşünü de arzeder. Sonra da Ebû Hanifenin delillerinin münakaşasını yapar (206). Tefsirinde genellikle Ebû Hanife ve Şâfi'i mezheplerini teyid edecek delilleri serdeder, yeri geldikçe diğer mezheplerin görüşlerine de yer verir (207).

er-Râzî, Maverâu'n-Nehr de, Mâliki ve Hanbeli mezheplerinin olmayışı veya onlara muttali olmaması sebebiyle onlardan fazla olarak bahsetmez. Bu konuda her hangi bir mücadeleye de girmemiştir, zaten böyle bir şeye de lüzûm yoktu. O, daha ziyade Ebû Hanife eshabı ile onların delillerini reddederek bir çok münakaşalara girişir. Mesela (**للرجال نصيب مما ترك الوالدان والأقربون**) (208) âyetinde, Hanefiler Zevil erhama delalet ettiğini söylerken, er-Râzî (**نصيباً مفروضاً**) âyetine dayanarak bunu reddeder. (209). Bir çok yerde er-Râzî, el-Cassâs ile münakaşalara girişir. Mesela (210) (**ولا تنكحوا ما نكح آباؤكم**) âyetinde, Hanefiler ile Şâfi'iler arasındaki ihtilaf meselesini ele alır. Burada el-Cassasın meseleyi uzattığı, Şâfi'ye hücum ettiğini, hüccetlerini iradda gaflet ettiğini söyler (211). Zikre değer bir yönü de, o, Ebû Hanife mezhebi için arzedeceği şeyleri, onların kitaplarına müracaat ederek meseleleri ele almasıdır (212).

er-Râzî, şiddetli bir şekilde Şâfi'i mezhebine temessük etmekle beraber, o mütassıb ve körü körüne itaât eden bir mukallid değildir. Bazı noktalarda hususi görüşleri olduğu gibi, bazı meselelerde mezhebi dışındaki âlimlere de iştirak eder. O tefsirinin muhtelif yerlerinde mukallidlerle alay eder, ve şöyle der : Mukallit fukahadan bir cemaate rastladım ve onlara pek çok âyetler okudum ki, o âyetler, Allahın kitabından bir çok meseleyi ihtiva ediyordu. Mezhepleri bu âyetlere muhalifti. Onlar bu âyetleri kabul

(206) *Tefsîru'r-Râzî*, IV. 133.

(207) Aynı eser, X. 17.

(208) Nisâ 7.

(209) *Tefsîru'r-Râzî*, IX. 195-196.

(210) Nisâ 22.

(211) *Tefsîru'r-Râzî*, IX. 177.

(212) Aynı eser, IX. 189-190.

etmediler, bana taaccüble bakıp kaldılar. Şu âyetlerin zâhiri ile amel nasıl mümkün olur dediler.

Hayzın müddeti hususunda fakihlerin ihtilafında, er-Râzî, imâm Malik'in azda ve çokda takdir mümkün değildir, görüşünü tercih eder. Şâf'îye göre en az müddet bir gün bir gece, Ebû Hanife ve es-Sevriye göre 3 gün 3 gecedir. Ekserisi ise 10 gündür (213). O Fâtihadan sonra, Âmin lafzının Ebû Hanife tarafından gizli söylenişinin afdaliyetini kabul eder (214). Yine O, Zekâtın sekiz sınıfa sarfı hususundaki mecburiyete itiraz eder. Bunu İkrime, Zührî, Omer b. Abdilâziz söyler. Kendisi Ebû Hanife mezhebini teyid ederek zekâtın şu sınıflardan yalnızca bazılarına sarfını da câiz görür (215).

Müfessirimiz usûlü fıkıh meselelerini mezhebinin esasları üzerine iyi bir şekilde arzeder. Mesela, (216)

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ)
âyetinin kitap, sünnet ve icma ve kıyas'a yani edillei erbaaya delalet ettiğini söyler. (اطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ) kitap ve sünnete, (وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) bu da icmâ'î ümmete,

(إِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ) bu da kıyasa delâlet eder. Sonra bu anlayışa karşı olan itirazları reddeder (217). Şu dört usûlün dışındakileri bâtil addeder. Âyet bu hususta açıktır, demektedir (218).

O, fikhî mezhep usûlündeki metodunu teyid için, mantığı açıklıkla kullanır. Meselâ, eş-Şâfi'inin icma üzerine hüccet getirdiği (219) (وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ) âyetini delil getirir. er-Râzî, müminlerin yolunun gayrına tâbi olmanın haram, müminlerin tâbi

(213) *Tefsîru'r-Râzî*, VI, 87-89.

(214) Aynı eser, XIV. 131.

(215) Aynı eser, XVI. 105-107.

(216) Nisa 59.

(217) *Tefsîru'r-Râzî* X. 143-147.

(218) Aynı eser, X. 148.

(219) Nisâ 115.

olduğu yola tâbi olmanın da vâcib olduğunu söyler (220). er-Râzî, nesh hususunda cumhurun mezhebine tâbi olur. Nesh hakkındaki görüşlerini «*el-Mahsûl fi Usûli'l-Fıkıh*» adlı eserinde anlatır ve onu tefsirinde tekrarlar (221).

Onun tefsirde tâkib etmiş olduğu umumî kâide, asl olarak neshin yokluğudur. Mümkün mertebe onu azaltmaya çalışır. Bu sebepten Ebû Müslim el-İsfahânînin neshi inkâr hususundaki görüşlerini genellikle te'yid eder (222). Tefsirinde tatbiki olarak onu azaltmaya çalışır. Mesela (*وقاتلوا في سبيل الله الذين يقاتلونكم ولا تحتدوا*)

(223) (*واقتلوهم حيث ثقتهم*) (224) (*ان الله*) âyetinin (223) âyetiyle nesh edildiğini söylerler. Halbuki er-Râzî bu âyette nesbi inkâr eder. Âyet mensûh değildir, hükmünün bâki olduğunu söyler (225). Keza (*يسألونك ماذا ينفقون قل ما انفقتم من خير*) âyetinin de miras âyeti ile nesh edildiğini söylerler. Bu görüş zayıftır. Zira bu âyetin bir çok vecihlere ihtimali mümkündür, demek suretiyle burada neshin olmadığını ifade etmek ister (227).

Fıkıh usûlünde mühim bir yer işgâl eden nesh meselesini er-Râzî iyi bir şekilde incelemiş ve sağlam tevcihler ortaya koymuştur. İmam eş-Şâfi'i, Kur'ânın sünnetle neshedilemeyeceğine kâildir. Fakat İbnu's-Sübki bu sözün eş-Şâfi'ye isnadını inkâr eder ve sünnetin Kur'ânı neshedeceğine kâil olduğunu söyler (228) eş-Şâfi'i (229) (*واذا بدلنا آية مكان آية*) âyetine dayanarak, âyetin âyetle neshedilebileceğine hükmeder. Bu hususlardaki münakaşaları müfessirimiz tefsirinde etraflıca anlatmıştır (230).

(220) *Tefsiru'r-Râzî*, XI. 43.

(221) Aynı eser, III. 226-233.

(222) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, XV. 195, 213, XVI. 70.

(223) Bakara 190.

(224) Bakara 191.

(225) *Tefsiru'r-Râzî*, V. 128.

(226) Bakara 215.

(227) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, VI. 25, VII. 131, VIII. 114, XIX. 206, 215, XX. 143, XXVIII 311.

(228) Hâşiyetu'l-Bennâni... *ala Metni Cemi'l-Cevâmi İbnu's-Sübki*, Mısır (İsa el-Bâbi'l-Halebi) II. 78-79.

(229) Nahl 101.

(230) *Tefsiru'r-Râzî*, XX. 116.

Tasavvuf ve Fırkalar :

Tefsirinin bazı yerlerinde, müfessirimiz kendisini sofiyeden addettiğini müşahede etmekteyiz. Kehf sûresinin başındaki kerâmet âyetinden uzun uzun bahsederken, sofi dostlarımız, bu âyetin kerametiyle sözün sıhhatım ihticac ederlerken... gibi sözleri (231), kendisini sofiliğin dışında olmadığı anlayışına ulaşmış oluyoruz. Onun tefsirdeki umumi temâyülü, tasavvuf ile, ruhları temizleme, nefisleri terbiye manası anladığı, anlaşılmaktadır. Mesela

(يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهَدًى)

(232) (*âyetine talik olarak, velhasıl, mevize mah-lukun zevâhirini temizlemeye işaretir ki bu da şeriattır. Şifa, fâsid akidelerden, kötü ahlaktan ruhları temizlemeye işaretir.. Bu da tarikattır. Hedy ise, siddıkların kalbinde hâk nûrunun zuhûrudur. Bu da hakikat ve rahmettir. Bu âyet tümü ile kemâl ve şerefte noksanlıkları olanların tamamlanmasıdır. İşte bu da nübüvvettir (233). Bu misâl gösteriyor ki, er-Râzî sofi tecrübelerle dalmakta ve ondan zevk almaktadır. Onun ibadet ve rivayet yönünde bu yolda yüksek derecelere vâsıl olduğu umulur. O, Riyâzet ve keşf üzerine mebni olan sofi ma'rifet nazariyesine inanır. O, hidâyetin tahsilinin riyâzet yolu ile hâsıl olacağına itibar eder... Tasfiye sahili olmayan bir denizdir. Allaha sülûk edenlerin her birinin kendilerine hâs bir usûlü ve meşrebi vardır. Bu sırlara akıl vâkıf olamaz. Tefsirinde bir çok âyetlerde bu bir vecihdir, onu ancak riyâzet ve mükâşefe aşhabı bilebilir, demektedir. Görüşüne göre insan mücâhede ve riyâzet yoluyla Allahın Celâl nurunda istiğraka ulaşır. Allahın mâsivasında kaybolur. İşte bu arada tam bir velayete sahip olur. Böyle bir hale gelen kimse hiç bir şeyden korkmaz, hiç bir şeyden mahrum olmaz. İşte bu, en yüksek derecedir. Bir kimse onu tatmazsa bilemez. Bu görüşlerden anlaşılıyor ki, er-Râzî istifade edecek şekilde tasavvufu tedris etmiş, bu yol felsefi fikirlerini de etkilemiştir. Bu hususlar bazı âyetlerin tefsirinde görülür (234).*

(231) *Tefsîru'r-Râzî. XXI. 84.*

(232) Yunus 57.

(233) *Tefsîru'r-Râzî, XVII. 117.*

(234) *Tefsîru'r-Râzî. X. 171.*

er-Râzînin, bazı âyetler hakkında ince sofi nazariyeleri ve parlak fikirleri vardır. Mesela (235) (*مثلا كلمة طيبة كشجرة طيبة*) âyetinde, Allahın ma'rifeti hakkında güzel bir yazı yazar. Kelime ile ağaç arasındaki benzer yönleri, ilim ağacının dallarının yükselmesi, ilmi ilâhının, ilmi cismânî ile münasebetini kurar (236). O, hakiki saâdetin ahiretteki ikbâl olduğuna inanır. Ruhun istiğ-rakı ile Allaha yaklaşma, hayatta en iyi ve en mükemmel lezzet olduğunu söyler (237). er-Râziye göre, insan iyi ve hayırlı ameller işledikçe, o iyiliklerin eseri münâsib bir şekilde nefsinin cevherinde tezâhür eder. Bu sözün ışığında hakiki sofi, hayatta karanlıklarla mücadeleyi sâlih amelin nuru ile yapar. Bütün bu görüşlerden anlaşılıyor ki o, islâmın ruhundan neş'et eden tasavvufa meyyaldir. O, Allah yoluna davet eder, ruhu temizler, hayatta züh-tü ve takvayı, ahiret âlemine sevgiyi aşılır. İslâmın ruhuna zıt olan, acâib felsefi nazariyelerden, insanları uzaklaştırır.

Mutezile ve Şîâ :

er-Râzî, tefsirinde bilhassa kelâmî mücadelelerini Mutezile ile yapmıştır. Kaza ve kader meselelerinde mutezileyi reddetmiştir. er-Râzî onların akidelerinin tümünü reddetmeye çalışır. Şîâ akidesinden müteessir olan Mutezileyi reddeder. Bu bakımdan Şîâ akidesini de reddetmiş olur. Tevbe meselesinde (238), Mucize (239) hakkında, Bakaranın 186. âyetindeki er-Râzînin fikirleri Mutezileye ve felsefeye mugayirdir (240).

Şîâ ile en büyük münakaşası, Hz. Peygamberden sonra en afdal müslümanın Ebû Bekr veya Ali olduğu meselesinden çıkar. (241)

(*فضل الله المجاهدون على القاعدین اجرا عظيمة*) âyetiyle Şîâ Aliyi, Ebû Bekre tafdil ederler. Zira Ali, Ebû Bekrden daha fazla cihad yapmıştır. er-Râzî, Ali kâfirleri katletme hususunda Peygamberden daha fazla gayret göstermiştir. O halde Ali, Peygamberden daha

(235) İbrahim 24.

(236) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XIX. 117, XXX. 178.

(237) Aynı eser, XVII. 182.

(238) *Tefsîru'r-Râzî*, X. 3-5.

(239) Aynı eser, XXVII. 187-188.

(240) Aynı eser, V. 96-98.

(241) Nisa 95.

faziletli diyebilirmiyiz? şeklinde sorular suretiyle Şiânın görüşünü reddetmektedir (242).

er-Râzî, sadece ehli sünnetle şîâ arasındaki şüpheli itikâdi meseleleri arzetmekle iktifa etmez, onların fıkhi ihtilaflarına da temas eder. Her iki tarafın delillerini nakleder,, sonra, ehli sünnet delillerini tercih eder. Mesela,

(243) (*فما استمتعتم به منهن فأنتوهن أجورهن فريضة*) âyetinde iki görüşü zikreder. Birincisi maruf olan sahih nikâhtır. İkincisi ise Mut'a nikâhtır ki, bu görüş şîânındır. Her iki grubun delillerini serdeder ve el-Cassasın Şiâ'yı red hususundaki delillerini benimseyerek ele alır (244). *يا ايها الذين آمنوا اذا قمتم الى* (244).

(245) *الصلاة فاغسلوا وجوهكم وايديكم الى المرافق . . .*) âyetinde de, Ehli sünnet ile Şiâ ayağın yıkanması veya meshedilmesi hususunda ihtilaf halindedirler. Burada da her iki grubun delillerini ele almaktadır (246).

Müfessirimiz, fırkalarla münakaşadan başka, diğer din sâlikleri ile de münakaşalara girişmiştir. Mesela, hristiyanların teslis ve salib esaslarını Hârezmdeki hristiyan âlimleriyle münazaralar yaptığını ve akli delillerle onları çürütmeye çalıştığını görmekteyiz (247).

I'câzu'l-Kur'an :

Fahrüddin er-Râzî, Kur'anın müciz olduğunu hârici ve dahili delillerle isbata çalışır. Diğer eserlerdeki tekrarlar usandırıcı olduğu halde, Kur'ânda pek çok bulunan tekrarların insanı usandırmamasının bahis konusu olmadığını söyler. Kur'ân pek çok dini ve dünyevî ilimleri ihtiva etmesine rağmen, onda asla bir tenakuz bahis konusu değildir. Bu da, Kur'anın Allah tarafından gönderilmiş bir vahy mahsûlü olduğuna delalet eder. er-Râzî, Kur'ân-

(242) Bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, XI. 10, XXXI. 205-206.

(243) Nisâ 24.

(244) *Tefsîru'r-Râzî*, X. 53-54.

(245) Mâide 6.

(246) *Tefsîru'r-Râzî*, XI. 162.

(247) Aynı eser, VIII. 23-84.

daki gâib haberlerin Kur'ânın i'câzı olduğunu kabul eder. Kur'ân, her yönü ile mu'cizdir. Zaten onu âyetlerin tertibinde ve geliş sebeplerini beyanda gösterdiği ihtimam, onun i'caza vermiş olduğu ehemmiyete delil teşkil eder. el-Cürcânî, *Delâilu'l-I'câz* adlı eserinde âyetlerin fesahatı ve kelamın nazmı hususunda konuşmada er-Râziden önce gelirse de, O, er-Râzî gibi bir âyetin diğer bir âyetten sonra gelişinin i'câz delillerini göstermemiştir. Şunu da itiraf etmek gerekir ki, er-Râzî fasahat sözünü, el-Cürcâniden almıştır. Abdü'l-Cebbâr ve ez-Zamahşerî gibi mutezilî müfessirler, bir âyetin diğer âyetten sonra geliş sebebini zikrederlerse de, onlar bütün Kur'ân âyetlerini belâgat yönünden bağlamayı düşünmemişlerdir. Halbuki er-Râzî bu konuya tefsirinde çok ehemmiyet vermiştir. Bu hususta şöyle demektedir: Her kimki şu sûrenin nazmının letâifini, tertibindeki güzelliğini düşünürse, bilirki Kur'ân, lafzı, fesahatı ve manası itibarıyla mu'cizdir. Keza o, âyetlerinin tertibi cihetiyle de mu'cizdir. uslûbu yönü ile Kur'ân mu'cizdir diyenler de bunu kastederler. Ben bütün müfessirlerin bu hususlardan yüz çevirdiklerini ve bu işe ehemmiyet vermediklerini gördüm. Halbuki bu iş hiçte böyle değildir.

والنجم تستصغر الابصار رويته والذنب للطرف لا للنجم في الصغر

«yıldızın göze görünüşü küçüktür, fakat o yıldızın küçük görünüşünün kabahatı yıldızın değil, gözündür» (248) beytiyle işin ehemmiyetini göstermek istemiştir. er-Râzî Kur'ândaki tertibin hayret verici yönü üzerinde konuşur ve şöyle der: «Şu kitabın tertibindeki Allahın âdeti en güzel şekilde vâki olmuştur. O, ahkamdan birşeyler zikreder, sonra bir çok âyetlerde va'd ve va'idden, et-tergîb ve't-Terhibden bahsedilir. Allahın büyüklüğüne delalet eden âyetlerle, celâl ve azemetine talluk edenler bir birine karışır. Sonra yine ahkâmı beyân etmeye başlar. Böyle bir usûl kalplere en iyi te'sir eden bir tertibdir. Zira amel ile teklif ancak va'd ve va'id ile makrûn olursa kabule şâyân olur» (249). Mustafa Sâdık er-Râfî'i, *I'cazu'l-Kur'ân* adlı eserinde, Kur'ânın tertibi ilmi hususunda «bu acâib ilme en fazla tefsirinde er-Râzî temas etti. Kur'ânın ekseri letâifleri, bu tertiblerde ve aralarındaki irtibatlardadır» demektedir (250).

(248) Bkz. *Tefsiru'r-Râzî*, VII. 138.

(249) Aynı eser, XI. 61-62.

(250) Mustafa Sâdık er-Râfî'i, *I'cazu'l-Kur'ân*, Mısır 1345/1926, s. 257.

er-Râzî (251) (وسيعلم الذين ظلموا اى منقلب ينقلبون) âyeti izah ederken, Kur'ânın birlik nazariyesini bozacak herşeyi reddeder. Âyetlerin tertibi yoluyla kelimelerin tertipleri üzerinde ihtimam gösterir (252). (ان يوتيه الله الكتاب والحكم والنبوة) âyeti (253) hakkında üç şeye işâret eder, ve tertibin en güzel bir şekilde olduğunu zikreder. Evvelâ Semâvi kitablar nâzil olur. Sonra nebînin aklında kitabı anlamak hasıl olur. Daha sonra da, mahlukata nebi olarak tebligatta bulunur. Bundan daha güzel tertib düşünülür mü? demektedir (254). Keza (ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها وادا حكمتم بين الناس ان تحكموا بالعدل) (255)

Bu âyette de sahih bir tertip vardır. İnsan evvela kendi menfaat ve zararını düşünür, sonra başkası ile meşgul olur. Şüphe yok ki Allah evvel emaneti zikretti, sonra da hak olan hükmü zikretti. Bu tertibden daha güzel bir şey düşünülebilir mi? Kur'ânın letâiflerinden ekserisi, bu gibi tertiplere ve rabitalara tevdi edilmiştir (256). Müfessirimiz mühlidlerin belirli Kur'ân terkibleri etrafındaki şüphe ve ta'nlarını reddeder. Mesela (257) (وندخلهم ظلا ظليلا) âyetinde cennette sıcaklığı ile rahatsız edecek bir güneş olmadığına göre, bu şekilde vasfetmenin faydası nedir? Dünyâda biz gölgeyi biliriz. Güneş ışığı oraya ulaşmaz, havayı ifsad etmez. Cennetin havasını şu şekilde vasfetmenin manası nedir? er-Râzî bu suallere cevap olarak : Biliriz ki arap beldesi çok sıcaktır. Gölge onlar için en büyük rahatlık sebebidir. Böylece bu rahatlıktan kinaye kılınmıştır (258). Burada mühim olan husus şudur. er-Râzî, âyetlerdeki belâgât tarzlarından geride kalan, teşbih, mecâz, kinaye gibi hususlara fazla ihtimam göstermez. Ancak hususi mevkilerde umûmi kullamlış şekillerini gösterir. Keza o, Kur'ândaki iltifatlara geniş yer verir

(251) Şuarâ 227.

(252) *Tefsîru'r-Râzî*, XXIV. 176.

(253) Âli İmrân 79.

(254) *Tefsîru'r-Râzî*, VIII. 111.

(255) Nisâ 58.

(256) *Tefsîru'r-Râzî*, X. 140.

(257) Nisâ 57.

(258) *Tefsîru'r-Râzî*, X. 137.

(259). Kur'andaki emsaller hakkında güzel örnekler verir (260). er-Râzî, Şâir, mana değişse bile seci için takdim, te'hir yapar. Kur'ân belîğ bir hikmettir. Ondaki mana ve lafız sahihtir, manasız olarak takdim ve te'hir câiz olamaz der (261). Ona göre, Kur'ânın i'cazı birinci derecede ma'rûf olan savt ve harflerin meydana getirdiği terkipten ibarettir. Tehaddi meselesi de buna bağlıdır. Bu hususta bulmaya çalıştığı misaller bu konuyu te'yid eder. Bu görüş Eş'ârî ekolünün i'caz hakkındaki genel görüşüdür. el-Cürçâninin de i'caz hakkındaki nazariyyesi, lafızlar ve onların güzellikleri, mana güzellikleri arkasındaki üslûb hususiyetlerine dayanır.

er-Râzî, Kur'ândaki yeminler hakkındaki görüşünü şöyle izah eder: Yemin, belagât yönlerinden bir yöndür, edâ üslûplarından bir üslûptur, arkasında gizli bir hikmet vardır. Araplar fâcirenin yemininden korkarlardı. Fâcirenin yemini âlemi harabeder derlerdi. Hz. Peygamber de bunu (اليمين الكاذبة تدع الديار بلاقع) sözü ile teyid etti. Hz. Peygamber, Allahın emri ile ve onun kelâmı için muhtelif eşya üzerine yemin ederdi. Ona azab inmedi belki onun her gün şânı yükseldi. Böylece onun yalancı olmadığına itikad vâcib oldu (262).

er-Râzî, yemini, kuvvetli aklı istinbatlar üzerine bina etmektedir. Onun yemin âyetleri hakkındaki fikirlerini şöylece toplayabiliriz:

a) Sûre başlangıcındaki yeminler, vahdaniyet, risalet ve haşr gibi üç asıldan birini isbât içindir.

b) Bazı sûrelerdeki yeminler cemi, bazılarında müfret haldedir. Bunun hikmeti üzerinde durur (263).

c) Bazen arza âit işlere, bazen de rüzgârlara ve semaya bazen de onların Rablarına yemin eder (264).

d) Takdis için zâtına, bazen de rasulünü şereflendirmek için onun üzerine yemin eder (265).

(259) *Tefsîru'r-Râzî*, XVII. 69.

(260) Bkz. Aynı eser, XIII. 30, XXII. 232.

(261) Aynı eser, XXV. 17.

(262) *Tefsîru'r-Râzî*, XXVI. 41.

(263) Aynı eser, XXVIII. 241.

(264) Aynı eser, XXVIII. 209.

(265) Bkz. Aynı eser, XXI. 241, XXXI. 114, 127, 162, 198, XXXII. 80.

ez-Zamahşeri bu yolda el-Cürçâninin görüşlerini hazmetti ve onu en güzel bir şekilde uyguladı. Fahrüddîn er-Râzî ise, ez-Zamahşerinin başladığı bu yolu tamamladı. Asrındaki mühlidlerin Kur'âna ta'nlarına karşı, her yönü ile Kur'ânın savunuculuğunu yaptı.

Münferid kaldığı görüşler :

Fahrüddîn er-Râzî'nin tefsiri, Taberî ve diğer eski tefsirler mecmuası gibi değildir. Onun, Kur'ân tefsirinde muhtelif konularda şahsiyetini gösteren görüşleri ve mülâhazaları vardır. Kendine hâs olan bu görüşleri dolayısı ile lehinde vealeyhinde söyleyenler olmuştur. Tefsirden birkaç sahife okunduğunda bu görüşlere rastlamamak mümkün değildir. Biz bunlardan birkaçını zikretmeye çalışacağız. (266) (قلنا اهبطوا منها جميعا فاما ياتينكم منى هدى . ٠)

âyetinde hubûtun hikmetini anlatıp, onun iki vechi olduğunu izah ettikten sonra, bir üçüncü vechi olduğunu ve bunun diğer iki vecihden daha kuvvetli bulunduğunu söyler ve bunun da Adem ve Havvanın zelle ile gelmiş olmalarıdır der (267). er-Râzînin, Kur'ânın i'câzı vechini isbat etme hususunda çok haris olduğunu söylemiştik. Aynı hâdis için vârid olmuş iki âyette, atıf, hazf, izafet, takdim ve te'hir gibi hususlarda bir değişiklik varsa, bu değişikliğin sebebini tafsilatlı olarak anlatır. Mesel: (268) (ولن يتموه ابدًا) âyeti ile, Cuma sûresindeki (ولا يتموه ابدًا) âyetini karşılaştırıp, burada (لن) zikredilmeyip (لا) zikredilmesini uzun uzun anlatır (269).

(270) (ومن اظلم ممن مع مساحد الله ان يدكر فيها اسمه) hakkında âlimlerin dört görüşünü zikreder. Kendi indinde de bir beşinci görüş olduğunu söyledikten sonra, Allah bu âyetin evvelinde ve sonunda yahudilerin ve hristiyanların çirkin fiillerinden bahseder. Diğerlerine ittisâli nasıl mümkün olur diyerek, kibleyi tahvil ile yahudilerin Kâbeyi ve Peygamberin mescidini yıkmaya

(266) Bakara 38.

(267) Tefsiru'r-Râzî, III. 26.

(268) Bakara 95.

(269) Tefsiru'r-Râzî, III. 192.

(270) Bakara 114.

gayret gösterdiklerini söylemek suretiyle, bu görüşünün diğerlerinden daha kuvvetli olduğunu ifade etmek ister (271). Keza (272) (لا نفرق بين أحد من رسله) âyetindeki (أحد) kelimesine

âlimler (جميع) manası vermişlerdir. er-Râzî bu görüşü kabul etmemekte, ve bunun sebebini izâh etmektedir (273). Yine o (274)

(الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجا قبيها) âyetinde, bütün lugâtçılar ve müfessirler burada bir takdim ve te'hirin olduğunu söylerler. er-Râzî bu sözün fesadını beyan ederek, hakikatte âyetin tam bir oluşa delalet ettiğini isbat etmeye çalışır (275), el-Râzî (276) (وقال فرعون يا هامان ابن لي صرحا)

âyetinde, Firavın yüksek bir kule inşa edip göğe yükselmek istemesi ihtilaflıdır. Müfessirlerin ekserisi Sarhın yapılması hakkında uzun hikâyeler anlatırlar. er-Râzî bunlar bana göre uzaktır diyerek aklî metodunu burada da kullanır. Firavn ya deli veya akıllı idi. Bu iki halin dışında olamaz. Eğer deli olsaydı Allahın ona Rasûl göndermesi câiz olmazdı. Zira teklifte akıl şarttır. Eğer o akıllı olsaydı, akıllı olan kimse, semaya insan kudretinin ulaşamayacağını bilirdi. Her iki halde de bu imkânsız duruma gelmektedir. Bunun firavne isnadı mümtene olur. er-Râzî bana göre Firavn Dehriyyûndan idi. Gayesi yaratıcıyı nefyetmek, İlâhı görmediğini söyleyerek, kendisini âlemlerin ilâhı olarak ilân etmek idi demektir (277).

Tefsiri hakkında görüşler :

Müfessirimiz, tefsirinde bütün müfessirlere hitab etmektedir. O, belirli bir tefsir görüşüne râzı olmazsa, onu kabul etmez ve kendi hususi görüşünü ortaya koyar. Ortaya kuduğu bu görüşler geniş aklî bir kâideye dayanır. Muhtelif ilmi sahalardaki geniş bil-

(271) *Tefsîru'r-Râzî*, IV. 9.

(272) Bakara 285.

(273) *Tefsîru'r-Râzî*, VII. 134-135.

(274) Kehf 1.

(275) *Tefsîru'r-Râzî*, XXI. 75-76.

(276) Gâfir 36.

(277) *Tefsîru'r-Râzî*, XXVII. 65.

gisi, âyetlerin sahih ânamlarını kavramaya yardım eder. er-Râzînin ileri sürdüğü fikirler, kendinden sonra gelenleri epeyce meşgûl etmiştir. Elbette böyle geniş kapsamlı olan bir tefsirin lehinde ve aleyhinde görüşler ileri sürülecektir.

Eski müfessirlerden bazıları onun tefsiri üzerinde şüphe ederler ve en uzak işaretleri göstererek husumetlerini devam ettirirler (278). İbn hacer, ilmi tefsir hususunda gördüğüm faydaları, ancak el-Kurtubî ve Fahrüddîn er-Râzîde gördüm. Fakat er-Râzîninkinde bir çok ayıplar vardı ve Mağribliler onun tefsirine şüphe ile bakarlar demektedir (279). Tefsiri okunduğunda, bu tenkidlerin hakikatı ifade etmediği görülür. Bunlar daha ziyade taassub ve galat neticesidir. Her tefsirde olduğu gibi, bu tefsirinde tenkid edilecek yönleri bulunabilir.

er-Râzî metodunu Fâtiha suresinde verdiğini söylemiştik. Bakaradan itibaren fazla istidratlara girişmemiştir. Eğer er-Râzî metodunu bütün âyetler üzerinde vermeye kalkışsaydı, eserinin yüzlerce cilt olması gerekirdi. Bu sebepten Fâtiha sûresindeki yedi âyeti tam olgun bir cüz olarak tefsir eder. Şunu hatırlatalım ki, er-Râzî, diğer müfessirler gibi Kur'ânı şeklen tefsir etmemiş, aynı zamanda ez-Zamahşeri gibi, mazmunu da tefsir ederek, tefsirde öze ulaşmıştır. Mesele

(280) (*سيقول السفهاء من الناس ما ولاهم عن قبلتهم التي*) âyetini, er-Râzî lafzî yönlerden tefsir eder, sefihi açıklar ve bu husustaki rivayetleri nakleder. Tevellâ kelimesini şerh eder. Müfessirlerin görüşlerini açıklar. Kible, hidayet ve sıratı müstakimi izah eder. Bu esnada bazı meselelere girişir. Mutezile ile Ehli sünnetin münakaşalarını ele alır (281).

er-Râzî, akli metodla tefsir ettiği için, ayetleri tefsir ederken, âyetin derinliklerini düşünür. Meselâ (*كنتم خيرا ما اخرجت للناس*)

(282) âyetinde (*كان*) lafzının tam, nâkıs ve zâid olabileceği me-

(278) *el-Biddâye*, XIII. 55.

(279) *Lisânu'l-Mizân*, IV. 427-428.

(280) Bakara 142.

(281) *Tefsiru'r-Râzî*, IV. 91-95.

(282) *Âli İmrân* 110.

seleleri üzerinde durur ve nahvî yönden izah eder (283). er-Râzî, tefsirinde ihtiyaç duymadıkça mevzuları karıştırmaz. Meselâ, mi-ras âyetlerinde fikhî mevzuatı hatta lügât ve nahiv kâidelerini nassı anlıyacak kadar izah eder (284).

er-Râzî, tefsirde Kur'ânî hikmeti istihraç, Kur'ân için ilmi ve aklî i'câzı ortaya çıkarmak için çalışır. Evvelâ onu, cebr ve ihtiyar meselesinde Mutezile ile mücadele ettiğini, onların te'vilde hidayetin dışına çıktıklarını, Kur'ân âyetlerini, mezheplerinin usûlü ile yüklediklerini ve diğer bütün tefsirleri bâtil ittihaz ettiklerini söyler. Müfessirimiz, Kur'ânı insanlar için bir hidayet rehberi olarak görür. O, fertleri ve cemiyetleri celb etmek için gelmiştir. Bunun için, O, tefsirde ihtiyaç duyulduğu nisbette çeşitli ilim ve felsefeyi tefsirine sokmuştur.

Muhammed Reşid Rıdâ, Fahrüddîn er-Râzî, verilecek manaların uzak veya yakınlığını gözetmeksizin bir çok yerde istidratlarını uzatmıştır, demektedir (285). er-Râzî, hadisler yönünden iyi araştırma yapmadığı kaydedilerek tenkid edilir. Hadislerin zayıflığına işâret etmeksizin onları nakleder. Meselâ, **انما وليكم الله**)

ورسوله والذين آمنوا الذين يقيمون الصلاة ويؤتون الزكاة . . . (286)

âyetinde Ebû Zer'den rivayetle, bir öğle namazında cereyan eden hâdiseyi anlatır (287). Bu naklettiği hadis muhaddisler arasında ittifakla mevzu addedilir. Bu hadisi sahih imiş gibi zikretmiş, onu aklî yönden reddetmemiştir. Eğer o, bir hadis âlimi olsaydı, bu haberin Ebu Zer'e yalan olarak isnad edildiğini bilirdi. er-Râzî bazen şüpheler ortaya atmakta ve onlara cevap ta vermemektedir. Meselâ En'am sûresinin tefsirinde, bu sûrenin nüzûlü hakkındaki şüphesini ortaya atar ve insanlar bu sûrenin bir defada nâzil olduğunda ittifak halindedirler. Eğer iş böyle ise, sûrenin âyetlerinden her biri için nüzûl sebebi nasıl olur? demek suretiyle şüphesini izhar etmektedir. Bu hususa da cevap vermemektedir (288).

(283) *Tefsîru'r-Râzî*, VIII. 177.

(284) Aynı eser, IX. 203.

(285) *Tefsîru'l-Menâr*, I. 101.

(286) *Mâide* 55.

(287) *Tefsîru'r-Râzî*, XII. 26.

(288) *Tefsîru'r-Râzî*, XIII. 3.

Er-Râzî'nin Te'siri :

er-Râzinin tefsiri diğer tefsirler gibi itiyâdi bir tefsir değildir. O, tefsir için akla duyulan ihtiyacı, bir çok dini meselelerde ve hayati görüşlerde izah eder. Bu bakımdan tefsir âlemine açık bir tesiri olmuştur. Hiç şüphesiz kendinden sonra gelenlere, bu tefsir akli kaynaklık yapmıştır. Bir çok meseleleri, bir çok ilimleri açık bir metodla anlattığı için, sonradan gelen müfessriler, nasibleri nisbetinde, ondan faydalanmışlardır. Hatta onu tenkid maksadı ile ele alanlar ondan istifade etmişlerdir. Ondan istifade etmeyen müfessir hemen hemen yok gibidir. Biz bunlardan bazılarını göstermekle iktifa edeceğiz.

İslâm âleminde büyük bir şöhret yapan el-Beydâvî, tefsirini ez-Zamahşerî ve er-Râzinin tefsirinden ihtisar etmiştir. Kelâmî meselelerde tamamen er-Râziye itimad eder. Beydavî tefsiri tetkik edilirse hemen hemen her sahifesinde gerek isim zikredilerek ve gerekse zikredilmeksizin er-Râziden pasajlara rastlanır.

Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit adlı tefsirinde, bazı âyetlerde er-Râziden nakillerde bulunur (289). Bazen de ondan âyetlerin şerhlerini nakleder (290). Bazen de arap kelamının çerçevesinden çıkışını, âyetin tefsiri hususunda hükemânın kelamını terk edişini tenkid eder (291). Hatta bazı yerde de, tefsir ilminde lüzûmu olmayan ilimlere temas ettiğini, bazı nahvî meselelerde hata etmesini tenkid eder (292). Ebu Hayyân, bazı âlimlerin

(*فيه كل شيء إلا التفسير*) Onda tefsirden gayri herşey vardır, dediğini nakleder (293).

İbn Kesirin tefsiri nakli olmasına rağmen, akli olan er-Râzî tefsiri, İbn Kesir tefsiri için kaynak olmaktadır. Bazen bunları tenkid bazen de tasvîb için kullanır. Meselâ Allah lafzının, arapça değil, İbranice olduğu görüşünün zayıf bir görüş olduğu üzerinde durur (294). İbn Kesir, Hâlıkın isbatı hususunda, Ebû Hanifenin

(289) Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhit*, er-Riyâd, V. 182.

(290) Aynı eser V. 153, 174.

(291) Aynı eser, IV. 149, V. 170.

(292) Aynı eser, I. 341, III. 97-98.

(293) Aynı eser, I. 341.

(294) *Tefsîru ibn Kesir*, Kâhire 1376/1956, I. 20.

ve Mâlikin sözleri için er-Râziye itimad eder (295). Bazen de ondan uzun nakillerde bulunur (296).

el-Âlusî'nin tefsiri ise, bazı ziyade ve noksanlıklar göz önüne alınacak olursa, âdetâ er-Râzînin tefsirinin ikinci bir nüshası olarak görülebileceğini söyliyener mevcûddur. Âlusî tefsiri okunduğu zaman, er-Râzînin tesiri açık olarak kendini gösterir. er-Râzînin tafsil ettiklerini el-Âlusî bazen kısaltır (297). Mesela Bakara sûresinin 228. âyetinde Âlusî, er-Râzîden muhtelif meseleleri bazen kısaltarak bazen de açık olarak ismini zikrederek istifade eder (298). Âlusî, er-Râzînin müfessirleri redlerinde de istifade eder. Mesela, Yusûf Peygamber hakkında, el-Vâhidinin naklettiği haberleri red bibi (299). Keza (300) (يسألونك عن الروح) âyeti karşılaştırılırsa, er-Râzîden istifade ettiği görülür (301). Şüphesiz ki er-Râzî, Âlusî'nin en mühim kaynağıdır, ya onun ismini sarîh olarak söyler veya imam diye bahseder. Bazen ismini zikretmeden alır (302). el-Âlusî, el-Keffâlin görüşlerini tamamen er-Râzîden naklederek alır. Öyle anlaşılıyor ki, Âlusî, el-Keffâle âit olan eseri görmemiştir (303). Bakara sûresinin 23. ve 30. âyetlerinin tefsirini er-Râzîden almıştır (304). Bazı yerlerde el-Âlusînin, er-Râzîyi reddettiğini görürüz. Mesela Bakara sûresinin 58. ve 143. âyetlerinde olduğu gibi (305).

Muhammed Abdüh ve talebesi Muhammed Reşid Rıda'da, er-Râzîden müteessir olanlar arasındadır. Kaynak olarak ona itimad etmişlerdir. Çünkü Abdüh ekolünde de aklın rolü mühimdir. Bu bakımdan er-Râziye müracaat etmiş olmaları tabiidir. Bilhassa âyetler ve sûreler arasındaki münasebetler ve ittisal meseleleri üzerinde ondan fazla istifade ederler. Ayrıca ondan belagât mev-

(295) *Tefsiru İbn kesir*, I. 58.

(296) Aynı eser, I. 146.

(297) *Ruhu'l-Maânî*, Beyrut, II. 56.

(298) Aynı eser, II. 130-133.

(299) Aynı eser. XII. 214-216.

(300) Isra 85.

(301) *Ruhu'l-Maânî*, XV. 155-164.

(302) Aynı eser, I. 98-103.

(303) *Ruhu'l-Maânî*, VIII. 137.

(304) Aynı eser, I. 192, 218.

(305) Aynı eser, I. 267-268.

zularını ve belagat nüktelelerini kaydeder (306). Belirli kelimelerin istimalinde ve nesh meselesinde er-Râzînin zikrettiği lügât şâhitlerinden ve sözlerden yardım talep eder. er-Râzînin bazı fikhî meselelerini nakleder. Mesela, Mücâhid ile Cumhuriyet birbirinden ayrıldığı, müteveffa hakkındaki Mücâhidin görüşünü tafdil eder (307). Bazen de İmam eş-Şâfi'nin görüşlerini nakleder. Usûl meselelerini arzda ona itimad eder (308). er-Râzîden usûl'd-din meselelerini nakleder. Kur'ânın Hz. Peygamberin nübüvveti hususunda âlimlerin ileri sürdükleri görüşleri ictibas eder (309).

Bazen Reşîd Rıdâ, âyetin tefsirine er-Râzînin görüşü ile başlar. Mesela Âl İmran sûresinin 81. âyetinde er-Râzînin sözünü nakleder (310). Yine Reşîd Rıdâ, er-Râzînin zamanındaki muhtelif nahiyelerdeki müslümanların halini islâh için, naklettiği görüşlerine müracaat eder (311). Bu babda er-Râzînin yazmış olduğu şarabın zararlarını mufassal bir şekilde nakleder. Malumdur ki bu asırda sarhoşluk içtimâî bir hastalık halinde şekillenmekte ve islâm cemiyetini bozmaya çalışmaktadır (312). Yine ondan naklen taklidin kötülüğü, asrındaki mukallidler ve bunlarla mücadelelerini anlatır (313). Reşîd Rıdâ nübüvvet hususundaki bazı meselelerde er-Râzî ile şiddetli münakaşalara girişir (314). Bazen de onu kelâmî yönlerden tenkid eder (315).

Kısaca şunu söyleyelim ki, er-Râzîden sonra gelen bütün müfessirler ekolleri ne olursa olsun ondan az veya çok istifade etmişlerdir. Onu tenkid etmek maksadı ile kaleme sarılanlar dahi ondan müteessir olmaktan kurtulamamışlardır. Ebu's-Suûd, İsmâîl Hakkî gibi çeşitli ekollere sâhip müfessirler için birer kaynak olurken, son zamanlardaki, el-Merâgî, Elmalılı Hamdi efendi gibi müfessirler için de birer hazine olmuştur.

Fahrüddin er-Râzînin, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız tefsiri,

(306) Çeşitli örnekler için bkz. *Tefsiru'l-Menâr*, II. 131, IV. 49, 138, 273, 278, 312, V. 135, 307, VII. 100, 116, 125, 219, 330, 389.

(307) *Tefsiru'l-Menâr*, II. 448.

(308) Aynı eser V. 175.

(309) Aynı eser, V. 290.

(310) Aynı eser, III. 349, V. 245.

(311) Aynı eser V. 176.

(312) Aynı eser VII. 61.

(313) Aynı eser X. 429-430.

(314) Aynı eser VII. 584.

(315) Aynı eser. XI. 374.

aklî, ilmî ve diğ er muhtelif yönlerden bir çok mühim noktaları ihtiva etmesi bakımından, diğ er tefsirlerden ayrılır ve kendine kadar gelen kültürü muhafaza eder. Eş'ârî ekolünü temsil eden bu tefsir, aklî yoldan Kur'ân anlayışının zirvesini teşkil eder. Bu yolda, el-Eş'ârî, el-Bâkillânî, el-Cürcânî, İmâmu'l-Haremeyn ve el-Gazalî gibi ileri gelen kimseler gayret sarfetmişler, er-Râzî de bu işin en yüksek noktasına ulaşmıştır. Nasıl me'sûr tefsirin en iyisi bu gün et-Taberimin ki ise, aklî tefsirin de zirve noktasına er-Râzî'ninki oturmuş bulunmaktadır.

SUMMARY

Fahr al-Din al-Razi and his Commentary of Quran :

One of the Muslim scholars who has an extensive cultural background, is undoubtedly Fahr al-Din al-Razi. As we persue rational, traditional or natural sciences he always strikes us. It is necessary to do research on this highly regarded human being in every branch of science. His very famous Glossary contains and reflects his comprehensive ability in every branch of science. His glossary generally being packed with sicences, and philosophy, has become unattainable book because of its being undestood with difficulty.

The author wrote his glossary under the light and guidance of rational rules to stop any attack and criticism towards the Glorious Quran. Fahr al-Din studied with all his afforts to prove the miraculousness of the Quran not only in eloquence and Rhetoric but also from the point of view of science. He paid great attantion to the relation and harmony among the verses and surahs i.e. chapters of the Holy Quran. He interpreted the Holy Quran not only outwardly but also inwardly, he has attained to genuinennes in interpretation by this way.

The opinions, put forward by al-Razi, have kept his successors busy. Some personal opinions, either in favour or against such a glossary, have been put forward. From this point of view there is no doubt its influence on other glossaries, written later on. To hold a light to researchers in the field of Tafseer I endeavoured in this study briefly his glossary by referring to the piece itself.